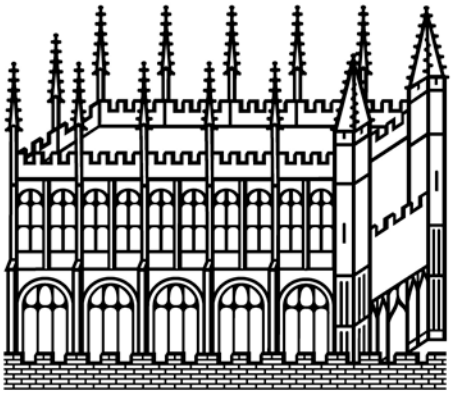

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

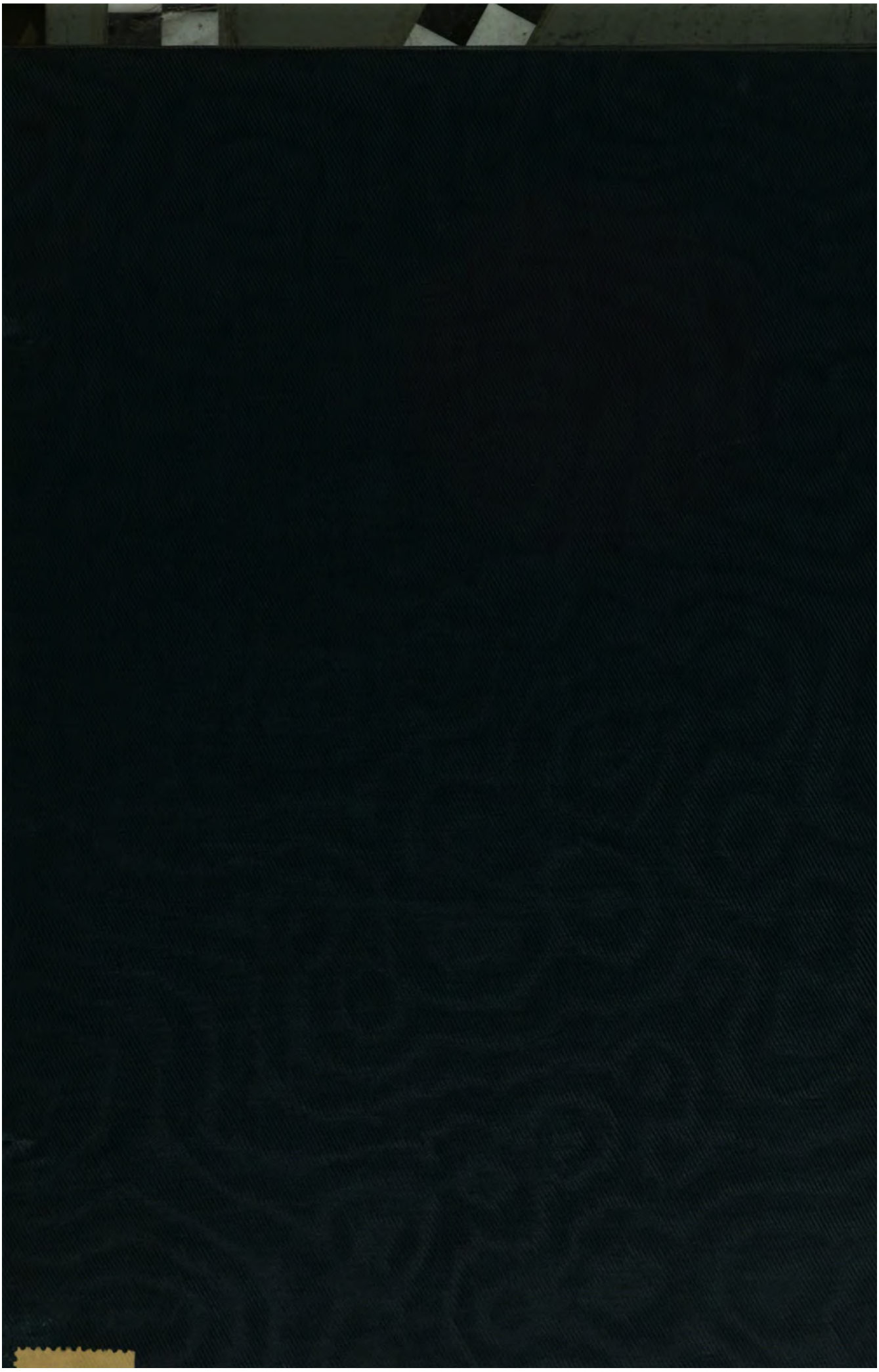
This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

کلیات امیر خسرو دہلوی - مجموعہ چار دیوان

۱ دیوان تحفۃ الصغر - جو کلام صغر سن مین فرمایا -

۲ دیوان وسط الحیوٰۃ کلام جوانی - ۳ دیوان غرۃ الکمال جو کمال عمر چالیس برس مین فرمایا - ۴ دیوان بقیہ نقیہ جو کہ پیری مین تصنیف فرمایا -

کلیات نظیری نیشاپوری - مع شرح طبع ہوا ہے

دیوان صائب - مشہور دیوان ہے

دیوان ناصر علی - منشی وشاعر یادگار زمانہ متاخرین ہے

دیوان غنی - مصنفہ ملا محمد طاہر متخلص بہ غنی -

کتب دواوین اردو

دیوان مخزن فصاحت - تصنیف منشی جواہر سنگھ جوہر -

دیوان گویا - تصنیف فقیر محمد خان گویا شاگرد خواجہ وزیر مطبوعہ نظامی -

دیوان رند - تصنیف نواب سید محمد خان بہادر لکھنوی شاگرد رشید آتش -

دیوان ناسخ جلوہ خیال شیخ امام بخش ناسخ دو دیوان حوض وحاشیہ مین

کلیات آتش - تصنیف خواجہ حیدر علی آتش لکھنوی

کلیات نظام اردو - یہ کلیات بلاغت نکات کلام معجز نظام جناب نظام الدولہ نواب مرد انعلیخان بہادر کا ہے ہر سخن فہم ونکتہ رس کے قابل دید ہے

کلیات نظیر اکبر آبادی - اسمین مخمس ومسدس ودیگر نظمین ہین -

دیوان فدا - یہ نہایت عمدہ کتاب تصنیف مولوی فدا حسین صاحب وکیل عدالت دیوانی علی گڈھ -

دیوان اسیر - منشی مظفر علی صاحب اسیر شاعر نامور

دیوان غافل - تصنیف جناب منور خانصاحب غافل ہمپایہ آتش وناسخ -

کلیات امیر اللہ تسلیم - نام تاریخی نظم ارجمند تصنیف منشی امیر اللہ صاحب تسلیم شاگرد رشید تسلیم دہلوی مغفور -

دیوان ذوق - کلام سید ابراہیم دہلوی متخلص بہ ذوق -

کلیات میر - مسلم الثبوت اوستاد کا کلام ہے بعد نظر ثانی مکرر طبع ہوا -

دیوان صادق - مصنفہ قاضی عبد الحق صاحب -

کلیات مظفر - ہر چہار جلد یہ مجموعہ دیوان مظفر مشہور ہے -

دیوان لطف - یہ عمدہ دیوان اردو پاکیزہ دوجلد چھپا ہے مطبوعہ اسدی -

دیوان نیاز - تصنیف شاہ نیاز احمد مرحوم اردو وفارسی -

کلیات مومن - نہایت پاکیزہ ولایتی کاغذ پر چھپا ہے -

دیوان حافظ - مخشی مشہور دیوان حافظ شیرازی کا ہر۔
ایضاً - مخشی مطبوعہ جدید بہت خوشخط طبع ہوا ہی۔

کلیات مرزا بیدل - اس کلیات مین چار کتابین
ہین نکات بیدل - رقعات بیدل - دیوان بیدل
عناصر بیدل - اگرچہ اونکی تالیفات لاانتہا ہین اور ہر ایک
تصنیف کا رنگ جداگانہ ہر مگر مخصوص یہ چار کتاب کمال مرتبہ خصوصاً
کی ہین بنظر افادہ اہل شوق کے کئی بار طبع ہوئین۔

کلیات حزین - یہ ایک مجموعہ نوادر روزگار سے ہر
نیتجہ طبع سخن آفرین شیخ محمد علی حزین کہ جنکی نازک
خیالی بقبول خواص ہر شخص نہایت رتبہ کا صاحب کمال
تھا اور صفات استغنا و غیوری مین شہرہ آفاق
نہایت جد وجہد سے یہ کلیات بہم پہونچا اس مجموعہ
مین کتب ذیل شامل ہین سوانح عمری حضرت
مصنف تواریخ سلاطین - قصائد تقیہ ایمہ اطہار ع
دیوان - مثنویات صفیر دل و چمن انجمن - مثنوی خرابات
فرہنگ ناصہ تذکرۃ العاشقین۔

کلیات سعدی شیرازی - جامع رسائل مفصلہ
ذیل دیباچہ کلیات گریبا و گلستان و بوستان۔
قصائد عربیہ و فارسیہ و مراثی و ترجیعات و طیبات
و بدائع و خواتم و غزلیات قدیم و مقطعات و صاحبات
و مثنویات و قطعات و رباعیات و مفردات
و ہزلیات از نتائج طبع حضرت مصلح الدین سعدی شیرازی

دیوان مخفی - تصنیف مخفی رشتی - یہ اوستاد اہل زبان

تہارشت نام مقام کا ہر ولایت فارس مین جو ناواقف
اوسکو کلام غریب الفہا بیگم کہتے ہین غلط ہر تذکرون سے ظاہر ہر

دیوان خواجہ معین الدین چشتی - ایک نایاب
ہما صفت یہ تصنیف محض عنایت ایزدی سے اس
مطبع کو بی برکا طبع ہوئی۔

دیوان حضرت غوث الاعظم شیخ محی الدین گیلانی
مشہور بہ پیران پیر

کلیات نظم غالب - فارسی عالیجناب مرزا اسداللہ خان
بہادر دہلوی کا کلیات نظم جو ہنگام حیات مرزا صاحب
ممدوح تصحیح مصنف طبع ہوا تھا اب کئی بار قدردانان
کی خواہش سے طبع ہوا۔

دیوان موزون - من نتائج خیالات عالی جناب
راجہ بہادر مہرائن صاحب مغفور تلمیذ شیخ علی حزین مشہور دیوان ہر
جوہر معظم - دیوان مرزا گل محمد خان ناطق مکرانی اور اسکے
ساتھ منشی جواہر سنگھ جوہر تخلص کا کلام فارسی شامل ہر
چونکہ منشی صاحب موصوف اپنے کو شاگرد مرزا صاحب
خیال کرتے ہین اسلیے اونکا دستاد کا کلام شامل ہر کر چھپا

کلیات صائب - کامل از نتائج طبع مرزا محمد علی صائب
تبریزی مشاہیر شعرا سے تھے۔

دیوان کشفی - مولوی سلامت اللہ مغفور کانپوری
کی تصنیف سے ہر ہر ایک شعر مین ایک لطف
درویشانہ پایا جاتا ہر۔

دیوان ہلالی - مشہور اوستاد اہل زبان کا ہر مطبوعہ نفیس

در تاریخ نوشتن رسالہ رباعی سیفی چہ رسالہ نوشتی دلکش ✤ کش ہر کہ بدید شد دل و جانش خوش
اہل دل از و چو فیضہا می یابند ✤ بنویس کہ ہست فیضہا تا ریخش ✤ تقطیعش سیفی
چ مفعول رسالتی مفاعلن نوشتے دل مفاعیلن کش فع ✤ کش ہر کہ مفعول
بدید شد مفاعلن دل و جانش مفاعیلن خش فع ✤ اہلی و مفعول از و چفی مفاعلن
ضہا می یا مفاعیلن بند فاع ✤ بنویس مفعول کہ ست فی مفاعلن ضہا تا رے
مفاعیلن خش فع ✤ و بعضی گفتہ اند کہ اوزان رباعی بدہ ہزار می رسد و از انجملہ
انیست کہ مفعول مفاعلن فعولن فعلن و این را مثال آوردہ کہ ؎ العاشق فی
ہواک ساہ ساہر ✤ تقطیعش العاش مفعول قفی ہوا مفاعلن کساہن فعولن
ساہر فعلن و شک نیست کہ این مصراع را چنین تقطیع می توان کرد کہ العاش
مفعول قفی ہوا مفاعلن کساہنسا مفاعیلن ہر فع ✤ و صلے اللہ علی
خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین فقط

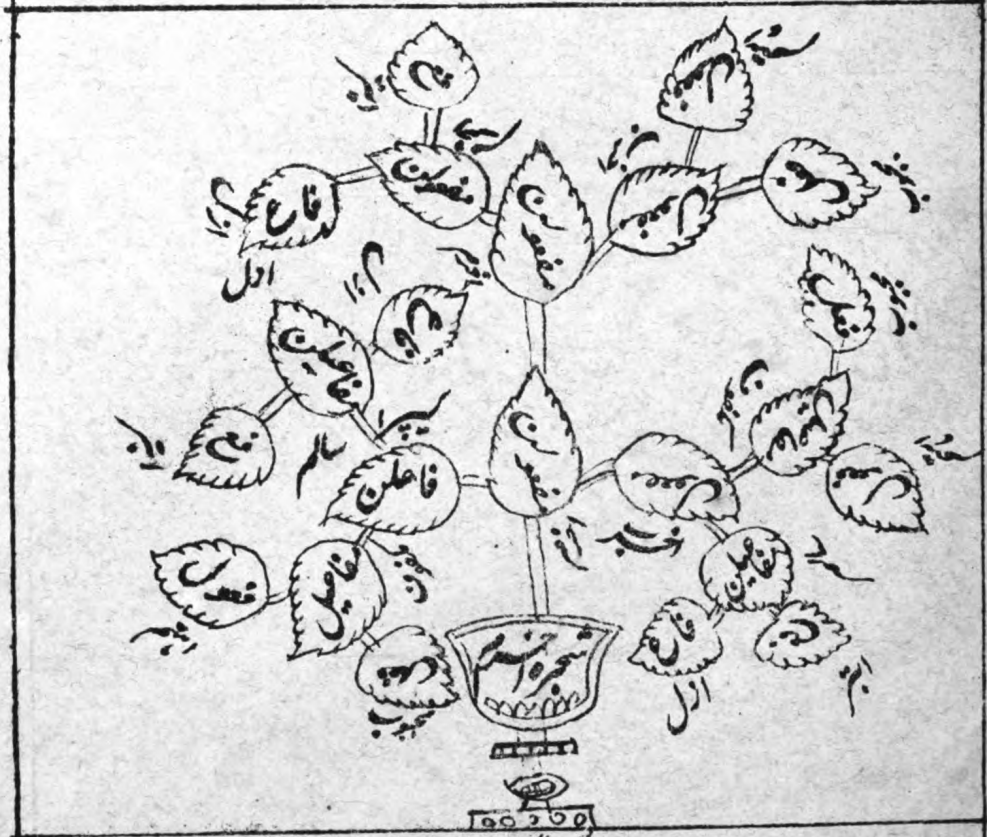
خاتمۃ الطبع

للہ الحمد و المنۃ کہ کتاب بلاغت و فصاحت نصاب حاوی مسائل عروض
و قوافی موسوم بہ **عروض سیفی** در مطبع فیض منبع منشی نولکشور
واقع لکھنؤ محلہ حضرت گنج در ماہ جون سنہ ۱۸۸۱ء موافق شہر رجب سنہ ۱۲۹۸ھ منطبع گردید

INDIAN INSTITUTE OXFORD

واز اجتماع این دوازده وزن بایکدیگر رباعی ناموزون نشود شجرهٔ اخرم نیز بدوازده نوع می آید صورتش اینست

واز اجتماع این دوازده وزن نیز بایکدیگر رباعی ناموزون نشود و بنصی گفته اند که اوزان شجرهٔ اخرب را باوزن شجرهٔ اخرم جمع کردن نیکو نیست مثال دوزان از شجرهٔ اخرب

از بحر هزج بیرون می آید و آنرا عجم پیدا کرده اند و بر بست و چهار نوع آورده و مجموع
این بست و چهار وزن از ده لفظ مرکبست یکی مفاعیلن سالم که هزج سالم از تکرار آن حاصل
میشود چنانکه گذشت دوم مفعول اخرب چنانکه دانستی که چون مفاعیلن را اخرب کنند
مفعول شود بضم لام سوم مفاعلن مقبوض چنانکه دانستی که چون مفاعیلن را قبض کنند
مفاعلن بماند چهارم مفاعیل مکفوف چنانکه دانستی که چون مفاعیلن را کف کنند
مفاعیل بماند بضم لام پنجم فعول اهتم و هتم در اصطلاح اجتماع حذف و قصر است در مفاعیلن
چون بحذف لن از مفاعیلن بیفتد و بقصر یا بیفتد و عین ساکن شود مفاع بماند فعول بجای
آن بنهند بجهت افتادن لام و آن رکن را که هتم در و واقعست اهتم گویند و هتم در لغت
دندان پیش شکستن است و چون فعول را از مفاعیلن بگیرند اهتم گویند ششم
فعل محبوب و حبب در لغت خصی کردنست و در اصطلاح انداختن هر دو سبب مفاعیلن است
مفا بماند فعل بجای آن بنهند بجهت افتادن عین و لام و آن رکن را که حبب در و
واقع است محبوب گویند و چون فعل را از مفاعیلن بگیرند محبوب گویند هفتم فاع ازل و ازل
در لغت بی گوشتی ران و نصف پایان زنانست و در اصطلاح اجتماع هتم و جزم است
و چون از مفاع اهتم میم بیفتد بجزم فاع بماند و چون فاع را از مفاعیلن بگیرند ازل گویند
هشتم فع ابتر بتر در لغت دنباله بریدن و در اصطلاح اجتماع حبب و جزم است
و چون از مفا محبوب میم بیفتد بجزم فا بماند فع بجای آن بنهند که دو حرف اول میرا نست
و چون فع را از مفاعیلن بگیرند ابتر نهم مفعولن اخرم چنانکه دانستی که چون مفاعیلن را
اخرم کنند مفعولن شود و دهم فاعلن اشتر چنانکه دانستی که چون مفاعیلن را اشتر کنند
فاعلن بماند و از برای ضبط این اوزان خواجه حسن قطان که از ائمه
خراسان بوده است دو شجره ساخته یکی را شجره اخرب
گویند و دیگر را شجره اخرم امام شجره اخرب آنست که رکن
اول او مفعول بود و شجره اخرم آنکه رکن اول او مفعولن بود و
شجره اخرب بر دوازده نوع می آید و صورتش این است

مفاعلتن بجشم رضا مفاعلتن نمی نگری مفاعلتن همبرین قیاس باقی دان بحر کامل مثمن سالم و این بحر را از انجهت کامل گویند که همچنانکه در دائره وضع کرده اند همچنانکه تمام آمده است و کمال در لغت تمامی است و بعضی گفته اند که چون حرکات این بحر بسیار بود اورا کامل گفتند چرا که یک بیت تمام او مشتمل است بر چهل متحرک و اگرچه اصل بحر وافر نیز مشتمل است بر چهل متحرک اما او تمام مستعمل نیست و بعضی گفته اند که این بحر را ازان جهت کامل گویند که ضرب او بر نه وجه می آید و ضرب هیچ بحر دیگر این مقدار نیست و اصل این بحر متفاعلن است هشت بار مثالش بیت نه دلش زرسم جفاگی بغلط بوفای نارود نه وفای او بدو صد جفا زدل جفاکش مارود + تقطیع نه دلش زرسم متفاعلن جفاگی متفاعلن بغلط بسو متفاعلن بوفای نارود متفاعلن + همبرین قیاس کن دیگر فصل در بیان فک دوایر گذشته بدانکه بحر وافر و بحر کامل از یک دائره بیرون می آیند چرا که چون چهار مفاعلتن را بر خط دائره نویسی و از مفا وگوئی مفاعلتن مفاعلتن بحر وافر شود و اگر از علتن وگوئی که علتن مفاعلتن بروزن چهار متفاعلن شود

آغاز کنی و بر علتن تمام سازی مفاعلتن مفاعلتن وزن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی مفاعلتن مفاعلتن مفا که بحر کامل است و صورت دائره انیست

و این دائره را موتلفه گویند بکسر لام ازانجهت که ارکان بحور این دائره را بهم الفت و مناسبت است با یکدیگر که همه سباعی اند مرکب از وتد مجموع و فاصله صغری و بعضی این دائره را متفقه نامیده اند و معنی ایتلاف و اتفاق بهم نزدیک است و معلوم باشد که این پنج دائره که درین رساله آورده شده دوازده است که خلیل این احمد وضع آن کرده است و نام نهاده و یازده بحر اصل استخراج کرده اما دائره اول مجتلبه است که بر شش رکن نهاده است بجهت آنکه بحور این دائره را مسدس الاجزا وضع کرده است همچنانکه گذشت و بوجه تسمیه بحر طویل

فصل در بیان اوزان رباعی بدانکه وزن رباعی که آنرا دوبیتی و ترانه نیز گویند

نقطه و الکاف
صح الاصل
بسم الله
صورت دائره محیط
بیاید یا کم شود
بخش را بر بیاشد
گذاشته شود تا آن
گردد و اسم آن
بعاقب و فهم آن
رسالب
۱۲ منه رحمة الله
علیه

بحر بسیط مثمن سالم این بحر را از انجهت بسیط گویند که بسیط در لغت گسترانیدن است و در اول هر رکن سباعی او دو سبب خفیف گسترانیده شده است سباعی را دو سبب خماسی را یک سبب و اصل این بحر مستفعلن فاعلن است چهار بار مثالش بیت ای باد صبا مستفعلن لک دلم فاعلن شاد از دو مستفعلن ری فلک فاعلن هجری بتر مستفعلن خاکرم فاعلن چون بر جنبا مستفعلن حت نمک فاعلن فصل در بیان فلک سه بحر گذشته بدانکه این سه بحر که طویل و مدید و بسیط است از یک دائره بیرون می آیند چرا که چون دو فعولن مفاعیلن را بر خط دائره نویسی و از فعولن آغاز کنی و بر مفاعیلن دوم تمام سازی و گوئی که فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن بحر طویل باشد و اگر فعو را گذاری و از لن آغاز کنی و بر فعو تمام سازی و گوئی که لن مفاعی لن فعولن مفاعی لن فعو بر وزن دو فاعلاتن فاعلن شود که بحر مدید است و اگر از عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی که عیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفا بر وزن دو مستفعلن فاعلن شود که بحر بسیط است و صورت دائره اینست

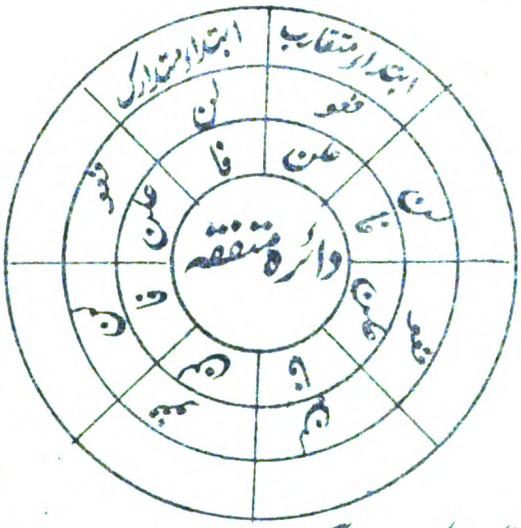

و این دائره را مختلفه گویند بکسر لام از انجهت که ارکان بحور این دائره مختلف اند بعضی خماسی و بعضی سباعی و بعضی گفته اند که چون ارکان سباعی این سه بحر مختلف بودند این دائره را مختلفه گفتند و بعضی این دائره را مختلفه نامیده اند بفتح لام بحر وافر متمن سالم و این بحر را از ان جهت وافر گویند که درین بحر حرکات بسیار است چرا که هر رکن او مشتمل است بپنج متحرک دو فوربضم واو و ضم فا در لغت بسیار است و بعضی گفته اند که این بحر را وافر از ان گویند که اشعار عرب درین بحر بسیار است و اصل این بحر مفاعلتن است هشت بار مثالش بیت چه شد صنما که سوی کسی بخشم رضا نمی نگری ✻ ز رسم جفا نمی گذری طریق وفا نمی سپری ✻ چه شد صنما مفاعلتن کسوی کسی

مفاعلتن

وخفیف و وافر و کامل است بشش رکن سباعی وضع کرده است که چهل و دو حرف باشد و بحر
متقارب بر هشت رکن خماسی وضع کرده است که چهل حرف باشد و اگرچه بحر مدید و بحر بسیط را
نیز بر چهار رکن سباعی و چهار رکن خماسی که چهل و هشت حرف باشد وضع کرده است اما بحر
مدید در شعر عرب البته مجرد نمی آید و مجرد بیتی را گویند که عروض و ضرب او بیفتد چنانکه گذشت
در بحر مقتضب پس مدید نیز مسدس شود و بسیط اگر مجرد آید مسدس شود و اگر مثمن آید البته
عروض و ضرب او مجبون می آید پس چون بخبن از عروض و ضرب او دو حرف بیفتد چهل و
شش حرف ماند و بعضی گفته اند این بحر را از بهجت طویل گویند که مجرد نیاید و هرگز از
هشت رکن کمتر نیست بخلاف بحور دیگر و بعضی گفته اند که طویل ازان گویند این بحر را
که در ارکان او وتاد مقدم سبب بر اسباب دو وتد طویل ست نسبت بسبب واصل این بحر
فعولن مفاعیلن است چهار بار مثالش بیت ولا رام ما را اگر بوعده وفا بودی ✻ بنوعی
بدی کاخر تسلی بما بودی ✻ تقطیع ولا رام فعولن مما را اگر مفاعیلن بوعده فعولن وفا بودی مفاعیلن
بنوعی فعولن بدی کاخر مفاعیلن تسلی فعولن بما بودی مفاعیلن و بعضی عکس طویل را یعنی
مفاعیلن فعولن را چهار بار بحر عریض مقلوب طویل نامیده اند بحر مدید مثمن سالم این بحر را
از بهجت مدید گویند که مدد لغت کشیدن است و این بحر را از طویل کشیده اند و بیرون آورده چنانکه
از دائره معلوم خواهد شد و بعضی گفته اند که این بحر را از بهجت مدید گویند که دو سبب در دو طرف
ارکان سباعی او کشیده شده است فا در اول رکن و تن در آخر و بعضی گفته اند که ارکان سباعی
او در گرد ارکان خماسی او کشیده شده است و اصل این بحر فاعلاتن فاعلن است
چهار بار مثالش بیت ای دل پر درد العلل تو درمان شده ✻ خاک پایت بندرا چشمه
حیوان شده ✻ تقطیع ای دل پر فاعلاتن درد را فاعلن لعل تو در فاعلاتن باشد فاعلن
وظاهر است که بحر مدید بطبع اقرب است از طویل و اگر فاعلن را خبن کنند و چنین گویند
که فاعلاتن فعلن چهار بار تمام از ثقل بیرون آید مثالش بیت از میان دو دهنش ناتوان یکسر مو ✻
زان نشان بازنده زین سخن هیچ مگو ✻ تقطیع از میانو فا علاتن دهنش فعلن تا تو ایک فاعلاتن
سر مو فعلن ✻ و بعضی عکس مدید را یعنی فاعلن فاعلاتن چهار بار بحر عمیق نامیده اند

بیت سنبل سیه برثمن مزن + لشکر حبش برختن مزن + تقطیع سنبلی فاعلن سیه فعل
برسمن فاعلن مزن فعل + لشکری فاعلن حبش فعل برختن فاعلن مزن فعل چون فاعلن
راخبن وقطع کنند فعل شود بکسر عین فعل بفتح عین بجای آن بنهند بجهة خفت فتحه
ومتدارک مسدس اگر سالم الاجزا باشد وزن او فاعلن بود شش بار واگر مخبون الاجزا
باشد فعلن شود شش بار واگر مخبون مقطوع الاجزا باشد فعل بود شش بار فصل دربیان
فلک دو بحر گذشته بدانکه خلیل بن احمد بحر متقارب را دریک دائره نهاده است وآنرا منفرده
نام کرده بجهت انکه یک بحر است وابوالحسن اخفش ازین دائره بحر متدارک را
استخراج کرده است برقیاس دائره ها بحور دیگر چرا که چون چهار فعولن را برخط دائره
نویسی واز فعو آغاز کنی وبرکن تمام سازی وگوئی که فعولن فعولن فعولن
بحر متقارب باشد واگر فعو را گذاری واز لن آغاز کنی وبر فعو تمام سازی وگوئی
که لن فعولن فعولن فعو بروزن چهار فاعلن باشد که بحر متدارک وصورت دائره اینست

واین دائره را متفقه گویند بکسر فا ازانجهت که ارکان بحور این دائره متفق اند بیکدیگر یا بمعنی
که همه خماسی اند ومرکب از وتد مجموع وسبب خفیف وبعضی این را دائره مشتبه نامیده اند بحر طویل
سالم این بحر را ازانجهت طویل گویند که طویل در لغت دراز را گویند واین بحر دراز ترین بحرهای شعر
عربست چرا که یک بیت او چهل وهشت حرفست وهیچ بحر دیگر بدین درجه نمی رسد وبیانش اینست
که خلیل ابن احمد هریک ازین یازده بحر را که بسیط ووافر وکامل ورجز وهزج ورمل وسریع ومنسرح ومضارع ومقتضب ومجتث وشریع

۱ صورت دائره متفقه
۲ بچهار دایره محیط
۳ بیکدیگر گرکه بهشت
۴ بخش برابر باشد
۵ گذاشته شد تا آسان
۶ باشد وبعد آن بر مکاسب
۷ خوان بر طالب ۱۲
منه رحمة الله
۸ نقطه های پیدا نقطه
۹ وکسر واو یکسان باد
۱۰ بود نقطه شکل اعوذ
۱۱ بسم الله این
۱۲ جایهای نامبرده بود
۱۳ بیست سین مستعمل
۱۴ بیان یکی از ان فرده
۱۵ بیان کسر اوتاد یکی از آنها
۱۶ شمس کسر اوتاد مستعمل
۱۷ دوم هم مستعمل
۱۸ منه

فعولن وکافی فعولن بجانم فعولن واگر عروض وضرب مقصور باشد وزن او چنین بود
که فعولن فعولن فعول واگر عروض وضرب این مسدس محذوف باشد وزن او چنین بود
که فعولن فعولن فعل بحر متدارک مثمن سالم این بحر را از آنجهت متدارک گویند
که اسباب او دریافته است او تاد را و تدارک در لغت دریافتن و پیوستن ست و بعضی گفته اند
که چون ابوالحسن اخفش این بحر را پیدا کرد و پیوست به بحرهای که خلیل ابن احمد پیدا کرده بود
او را متدارک نام کرد و احمد عروضی این بحر را غریب نام کرده است و اصل او فاعلن است
هشت بار مثالش بیت حسن و لطف ترا بنده شده مهر ومه ✣ خط و خال ترا مشک
چین خاک ره ✣ تقطیع حسن و لطف فاعلن فی ترا فاعلن بنده شد فاعلن مهر ومه فاعلن با
زینسان میدان دیگر متدارک مثمن مخبون فعلن بکسر عین هشت بار مثالش بیت
چو رخت نبود گل بلاغ ارم ✣ چو قدت نبود قد سرو چمن ✣ تقطیعش چو رخت فعلن نبود
فعلن گلبا فعلن غ ارم فعلن با قی زنیسان چون فاعلن را خبن کنند فعلن بماند بکسر
عین چنانکه گذشت در بحر رمل اینجا همه ارکان مخبون اند متدارک مثمن مقطوع
فعلن بسکون عین هشت بار مثالش بیت هر دم بیشت دارم زار می ✣ کز غم تا کی
زارم زاری ✣ تقطیع هر دم فعلن بیشت فعلن دارم فعلن زاری فعلن باقی زنیسان میدان چون
فاعلن را قطع کنند یعنی آز و تد مجموع او که علن است حرف ساکن را بیندازند که نون است
و متحرک پیش از و را که لام است ساکن سازند فاعل شود فعلن که لفظ با تنوین است بجای
آن نهند و اینجا همه ارکان مقطوع اند و این بحر را صوت الناقوس نیز گویند و از جابر الصحابی
رضی الله عنه روایت است که گفت در راه شام با حضرت امیر المومنین و امام المتقین
علی بن ابی طالب کرم الله وجهه بودم و بر دیری میگذشتیم ترسای ناقوس مینواخت
چون آنحضرت آواز ناقوس شنیدند فرمودند که ناقوس چنین میگوید و چند بیت در شان
فنای دنیا خواندند و اول ابیات اینست بیت حقا حقا حقا حقا ✣ صدقا صدقا
صدقا صدقا ✣ پس معلوم شد که صوت ناقوس مشابه متدارک مقطوع است
متدارک مثمن مخبون مقطوع فاعلن فعل چهار بار مثالش

متدارک مثمن ✣ تقطیع ... مقطوع ... بار ... ✣ ... ✣ ... ✣

فعولن چه بحر را فعولن نود فعول باقی تقطیع برین قیاس چون فعولن را قصر کنند یعنی حرف ساکن سبب اورا که نون است بیندازند و حرف متحرک آن سبب که لام است ساکن سازند فعول شود و اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم متقارب مثمن محذوف فعولن فعولن فعولن فعل دوبار مثالش مولف گوید بیت چو آیم بکویت مکن عیب من ۞ که بی اختیارم درین آمدن ۞ تقطیع چو آیم فعولن بکویت فعولن مکن عی فعولن بمن فعل باقی تقطیع برین قیاس چون فعولن را حذف کنند یعنی سبب خفیف آخر اورا که لن است بیندازند فعو بماند فعل بجای بنهند که مستعمل است و اینجا عروض و ضرب محذوف است و باقی ارکان سالم هرجا که تفاوت نباشد میان این دو وزن مگر باین که رکن آخر یکی فعولن شود و رکن آخر دیگری فعل از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود متقارب مثمن اثلم فعلن فعولن چهار بار مثالش بیت آشوب جانی شوخ جهانی ۞ بی اعتقادی نامهربانی ۞ تقطیعش آشو فعلن بجانی فعلن شوخی فعلن جهانی فعولن باقی تقطیع برین قیاس ثلم در لغت رخنه شدن بود و در اصطلاح انداختن فاء فعولن است عولن بماند فعلن بجای آن نهند بجهت افتادن فا و آن رکن را که ثلم در و واقعست اثلم گویند و چون فعلن را از فعولن بگیرند اثلم گویند و اینجا چهار رکن اثلم است و چهار رکن سالم متقارب مثمن مقبوض اثلم فعول فعلن چهار بار مثالش بیت گرم بخوانی ورم برانی ۞ دل حزین را بجای جانی ۞ تقطیع گرم فعول خانی فعلن ورم فعول رانی فعلن ۞ باقی تقطیع برین قیاس چون فعولن را قبض کنند یعنی حرف ساکن پنجم اورا که نون است بیندازند فعول بماند بضم لام و اینجا چهار رکن مقبوض است و چهار رکن اثلم و بعضی مقبوض اثلم را برشانزده رکن بنا کرده اند چنانکه خواجه عصمت الله بخاری رحمة الله علیه فرماید مثالش بیت زهی دو چشمت بخون مردم کشاده تیر و کشیده خنجر ۞ رخ چو ماهت صباح دولت خط سیاهت شب معسبر ۞ تقطیع زهی و مفعول چشمت فعلن بخون فعول مردم فعلن کشاده فعول تیر و فعلن کشید فعول خنجر فعلن باقی تقطیع برین قیاس متقارب مسدس سالم فعولن شش بار مثالش بیت زهی جدائی چنانم ۞ که از زندگانی بجانم ۞ تقطیع زهی جدائی فعولن چنانم فعولن که از زن

لفظ ثالث بسه نقطه و سکون لام ۱۲ منه رحمه الله

واین دائره را مشتبه گویند بکسر باء ازانجهت که بعضی ارکان بحور او مشتبه اند
بیکدیگر چراکه مستفعلن که در بحر خفیف و بحر مجتث است مرکبست از وتد مفروق و دو سبب
خفیف و مستفعلن که در بحور دیگر است مرکبست از دو سبب خفیف و وتد مجموع همچنین
فاع لاتن که در بحر مضارع است مرکبست از وتد مفروق و دو سبب خفیف و فاعلاتن
که در غیر او ست مرکبست از دو سبب خفیف و وتد مجموع و بعضی این دائره را وتدیه
اند بجهت آنکه وتد مفروق واقع نیست مگر درهمین بحر مشاکل مکفوف مقصور فاعلات
مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش بیت یارغم شده ام در شب دیجور ✤ زان سبب
که نشد روز محن دور ✤ تقطیعش یارغمش فاعلات دام درش مفاعیل ب دیجور مفاعیل
زاسبک فاعلات نشد روز مفاعیل محن دور مفاعیل ✤ اصل این بحر فاعلاتن
مفاعیلن مفاعیلن است دو بار اما چون فاعلاتن و مفاعیلن را کف کنند فاعلات
و مفاعیل شود بضم آخر هر دو چنانکه گذشت بتکرار دو چون مفاعیل را قصر کنند مفاعیل شود
بسکون لام چنانکه گذشت در بحر هزج و این بحر را ازانجهت مشاکل گویند که مشاکل
و موافق بحر قریب است در ارکان چراکه الفاظ هر دو یکی است و اختلاف بالنسبت
که اینجا فاعلاتن مقدم است بر هر دو مفاعیل و در بحر قریب موخر است از هر دو مشاکل
در لغت مشابهت است و موافق و این بحر نیز از بحور مستحدث است بحر متقارب
مثمن سالم این بحر را ازانجهت متقارب گویند که اوتاد و اسباب او بهم نزدیک اند
چراکه هر وتدی را سببی در پی است و تقارب در لغت بیکدیگر نزدیک شدن است و بعضی
گفته اند که این بحر را ازانجهت متقارب گویند که اوتاد او بیکدیگر نزدیک اند چراکه درمیان
هر دو وتد یک سبب خفیف است و اصل این بحر هشت بار فعولن است مثالش بیت
اگر سرو من در چمن جا بگیرد ✤ عجب باشد از سرو بالا بگیرد ✤ تقطیعش اگر سرو فعولن در
من در فعولن چمن جا فعولن بگیرد فعولن باقی تقطیع برین قیاس متقارب مثمن
مقصور فعولن فعولن فعولن فعول دو بار مثالش مولف گوید بیت مرا گشت
آن مه چو هجران نمود ✤ ز مرگم خبر بود از نیم نبود ✤ تقطیعش مرا گشت فعولن تا آمه

اول تمام سازی وگوئی مستفعلن مفعولات مستفعلن بحر منسرح باشد واگر
از تفعلن مستفعلن دوم آغاز کنی وبرمس وتمام سازی گوئی که تفعلن مفعولات مس تفعلن مس بروزن
فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن شود که بحر خفیف است واگر از علن مستفعلن دوم آغاز کنی
وبرمستف او تمام سازی وگوئی که علن مفعولات مستفع لن مستف بروزن مفاعیلن
فاعلاتن مفاعیلن شود که بحر مضارع است واگر از مفعولات آغاز کنی وبرمستفعلن
دوم تمام سازی وگوئی مفعولات مستفعلن مس تفعلن بحر مقتضب باشد واگر از عولات
آغاز کنی وبرمف تمام سازی وگوئی عولات مس تفعلن مف بروزن
مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن شود که بحر مجتث است وازین بیان ظاهر شد که تفع که در
مستفعلن بحر خفیف وبحر مجتث است عوض الات است که وتد مفروق است پس او نیز
وتد مفروق باشد وهمچنین ظاهر شد که فاع در فاعلاتن بحر مضارع است
عوض لات است پس او نیز وتد مفروق باشد صورت دائره اینست

صورت دائره مشتبه بر سه دائره محیط یکدیگر که شش بخش برابر باشد
گذاشته شد تا آسان گردد رسم آن بر کاتب وفهم آن بر طالب ۱۲ منه
واللہ اعلم بالصواب

صورت دائره مشتبه موافق حاشیه منه دیگر اینست

بسیار دارد و در هیچ بحر آوردن آن ممکن نیست درین بحر میتوان آورد همچنانکه گفته اند
بیت خواجه عبد الرحمن ما در کتابت + همچو عبد الحمید ابن العمید ست + تقطیع خلع
عبدر فاعلاتن رحمن ما مستفعلن در کتابت فاعلاتن همچ عبدل فاعلاتن حمید آب
مفاعلن نلعمید ست فاعلیان خفیف مخبون مقصور فاعلاتن مفاعلن فعلات
دوبار مثالش بیت ماه رویا بخون من مشتاب + کشتن عاشقان که دید صواب
تقطیعش ماه رویا فاعلاتن بخون من مفاعلن مشتاب فعلات + باقی بدین قیاس
بدان چون فاعلاتن را خبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت بتکرار خفیف
مخبون مخذوف فاعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین دوبار مثالش مؤلف گوید
بیت گفتمش چیست بی تو چاره ما + رفت در قهر و گفت مرگ و بلا + تقطیعش
گفتمش چی ست فاعلاتن بی تو چا مفاعلن ره ما فعلن + باقی بدین طریق بدان چون
فاعلاتن را خبن و خذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت بتکرار خفیف
مخبون مقطوع فاعلاتن مفاعلن فعلن بسکون عین دوبار مثالش مؤلف گوید
بیت با تو کی در د ما توان گفتن + این سخن را کجا توان گفتن + تقطیعش با تکی
در فاعلاتن د ما توان مفاعلن گفتن فعلن باقی بدین قیاس بدان و چون فاعلاتن را
قطع کنند فعلن شود بسکون عین چنانکه گذشت بتکرار خفیف مخبون مقطوع مسبغ
فاعلاتن مفاعلن فعلان دوبار مثالش مؤلف گوید مما باسم واو و بیت از طبائع
هر انچه موجود ست + آدمی زان میانه مقصود ست + تقطیعش از طبا ئع فاعلاتن
هر انچمو مفاعلن جود ست فعلان آدمی زا فاعلاتن میان مق مفاعلن صود ست
فعلان چون فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکه گذشت بتکرار فصل
در بیان فک بعضی از بحور گذشته بدانکه شش بحر که سریع و منسرح و خفیف
و مضارع و مقتضب و مجتث اند وقتی که مسدس الاجزا باشند یعنی هر یک
از انها شش رکن باشد از یک دائره بیرون می آیند چرا که چون مستفعلن
مستفعلن مفعولات را که بحر سریع ست بر خط دائره نویسی وار مستفعلن دوم آغاز کنی و بر مستفعلن

حذف کنند فاعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و این بحر را از انجهت قریب گویند
که قریب در لغت نزدیک است و این بحر از جمله بحور مستحدث است و درین نزدیکی پیدا
شده است و میگویند که مولانا یوسف عروضی نیشاپوری که اول کسی که در فارسی
تصنیف علم عروض کرده است اوست و این بحر را پیدا کرده ست بعد ازان که
خلیل بن احمد وضع بحور کرده بود بدو یست سال و بعضی گفته اند که ارکان این بحر
با رکان بحر هزج و مضارع قربی داشت از انجهت این بحر را قریب گفتند قریب
اخرب مکفوف مفعول مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش بیت
تا طبع رهی بر قرار باشد ✦ مداح در شهریار باشد ✦ تقطیعش تا طبع مفعول رهی
برق مفاعیل رار باشد فاعلاتن مداح مفعول دری شهر مفاعیل یار باشد فاعلاتن
و چون مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود و چون کف کنند مفاعیل شود بضم لام
در هر دو چنانکه گذشت بتکرار و اینجا صدر و ابتدا اخرب است حشو مکفوف و عروض و ضرب
سالم و اگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن چنین بود که مفعول مفاعیل فاعلان و اگر عروض و ضرب
محذوف باشد وزن او چنین بود که مفعول مفاعیل فاعلن بحر خفیف مخبون
فاعلاتن مفاعلن فعلاتن دو بار مثالش بیت ای صبا بوسه زن زمن دراورا ✦
در نر نجد لب چو شکر او را ✦ تقطیعش ای صبا بو فاعلاتن سر زن زمن مفاعلن دراورا
فعلاتن در نر نجد فاعلاتن لبی چو شکر مفاعلن کراورا فعلاتن اصل این بحر
فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن است دو بار اما چون مستفع لن را خبن کنند مفاعلن شود
و فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود چنانکه گذشت هر دو بتکرار و اینجا صدر و ابتدا
سالم است و باقی ارکان مخبون و اگر صدر و ابتدا نیز مخبون بود وزن او چنین بود
که فعلاتن مفاعلن فعلاتن و اگر عروض و ضرب فعلیان بود مخبون مسبغ باشد
چنانکه گذشت در بحر رمل و مجتث و این بحر را از انجهت خفیف گویند که سبکترین بحور است
در وزن چرا که در هر رکن او دو سبب خفیف محیط است بوتد و باین سبب ارکان سبک
شدن اند و بعضی گفته که این بحر سبکترین بحور است با نیمعنی که نامهای درازکه حروف

۵۱ بفتح خاء با نقطه و کسر فاء و سکون یاء بود نقطه ۱۲ بخشانی ۱۲ منسه رحمه الله

۵۲ غائص نشوی که تقع در مستفع لن کب نقصب است و تقع مفعولن است و اورا زلام حبراسی با پیوست چنانکه گذشت در اسله رحمه الله

چنانکه گذشت بتکرار و مفعولات را که طی و وقف کنند فاعلان شود چنانکه گذشت
در بحر منسرح و اینجا عروض و ضرب مطوی موقوف ست و باقی ارکان مطوی و این بحر را
از انجهت سریع گویند که عرب در لغت شتاب کردن و چون درین بحر اسباب بیشتر اند
از اوتاد و وتر گفته میشود پس باین مناسبت این بحر را سریع گفتند سریع مطوی
مکسوف مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار مثالش مؤلف گوید معما باسم بابا میر بیت ک
بود آن دم که بنزم وفا می بدل * بلا کشد آن دلربا * تقطیع کی بود مفتعلن دیگ بیز مفتعلن
می وفا فاعلن باقی تقطیع بهمین نوع بدان چون مفعولات را طی و کسف کنند فاعل شود
چنانکه در بحر منسرح گذشت و اینجا عروض و ضرب مطوی مکسوف است بحر جدید[۱] منجون
فعلاتن فعلاتن مفاعلن دو بار مثالش بیت چو قدت گرچه صنوبر کشد سری * نبود چون
قدسروت صنوبری * تقطیع چقدت گر فعلاتن چه صنوبر فعلاتن کشد سری مفاعلن
نبود چ فعلاتن قدسروت فعلاتن صنوبری مفاعلن اصل این بحر فاعلاتن فاعلاتن
مستفعلن است دو بار اما چون فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود مستفعلن را خبن کنند
مفاعلن شود چنانکه هر دو گذشت بتکرار و این بحر را از انجهت جدید گویند که جدید در لغت نو است و این
بحر از جمله بحور مستحدث است یعنی نو پیدا کرده شده است ازین جهت این بحر را بحر غریب نیز
نامیده اند و میگویند که این بحر را بزرجمهر پیدا کرده است بحر قریب[۲] مکفوف مفاعیل
مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت خداوند جهان بخش شاه عادل
شهنشاه جوان بخت زاد کامل * تقطیع خداوند مفاعیل جهان بخش مفاعیل شاه
عادل فاعلاتن شهنشاه مفاعیل جوان بخت مفاعیل زاد کامل فاعلاتن اصل این بحر
مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن دو بار اما چون مفاعیلن را کف کنند مفاعیل شود
بضم لام چنانکه گذشت بتکرار و اینجا عروض و ضرب سالم است و باقی ارکان مکفوف
اگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن او چنین بود مفاعیل مفاعیل فاعلات چرا که
چون فاعلاتن را قصر کنند فاعلات شود چنانکه گذشت بتکرار و اگر عروض و ضرب
مخذوف باشد وزن او چنین بود مفاعیل مفاعیل فاعلن چرا که چون فاعلاتن را

خبن و تسبیغ کنند فعلیان شود چنانکه گذشت در بحر رمل + مجتث مثمن مخبون مقصور مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات دو بار مثالش مؤلف گوید بیت زبس که درد تو در جان ناتوان منست + هلاک من طلبد هر که مهربان منست + تقطیع زبس کدر مفاعلن و تدر جا فعلاتن ننا تو امفاعلن منست فعلات قیاس گیر بتقطیع ازین بباقی شعر چون فعلاتن را خبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن مخبون محذوف مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن + بکسر عین دو بار مثالش مؤلف گوید بیت شفا چو در قدم تست مبتلای ترا + برون خرام که در وی مباد پای ترا + تقطیع شفا چدر مفاعلن قدمی تست فعلاتن تمبتلا مفاعلن ترا فعلن قیاس گیر بتقطیع ازین بباقی شعر چون فاعلاتن را خبن و حذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن مخبون مقطوع مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن + بسکون عین دو بار مثالش مؤلف گوید بیت اگرچه یار مرا نیست رسم دلداری + بدین خوشم که ندارد دیگری یاری + تقطیعش اگرچیا مفاعلن رمرانی فعلاتن سرسم دل مفاعلن داری فعلن + قیاس گیر بتقطیع ازین بباقی شعر و چون فعلاتن را قطع کنند فعلن شود بسکون عین چنانکه گذشت در بحر رمل مجتث مثمن مخبون مقطوع مسبغ مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان + دو بار مثالش مؤلف گوید بیت چه گویم از سر مستی لبت مئی نابست + مرنج از سخن ما که عالم آبست + تقطیعش چگویم ز مفاعلن سرمستی فعلاتن لبت مئی مفاعلن نابست فعلان مرنج از مفاعلن سخنی ما فعلان کعالمی مفاعلن آبست فعلان و چون فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکه گذشت در بحر رمل بحر شریع مطوی موقوف مفتعلن مفتعلن فاعلان دو بار مثالش مؤلف گوید معما باستم رستم بیت دل که ز خوبان همه غم دیده است + پیشتر از عمر ستم دیده است + تقطیع دل کز خو مفتعلن باهم غم مفتعلن دیده است فاعلان باقی تقطیع چنین نوع دان اصل این بحر مستفعلن مستفعلن مفعولات است بضم تا دو بار اما چون مستفعلن را طی کنند مفتعلن شود

است چهار بار و بعضی گفته اند که این بحر در شعر عرب البته مجزو می آید مجزو بیتی را گویند
که عروض و ضرب او بیندازند و جزء بفتح جیم و بسکون زای با نقطه در لغت بریدن است
مقتضب مثمن مطوی مقطوع فاعلات مفعولن چهار بار مثالش بیت
وقت را غنیمت دان آنقدر که بتوانی ✣ حاصل از حیات ای جان یکدم است تا دانی ✣
تقطیعش وقت را غ فاعلات نیمت وا مفعولن ا اقدرک فاعلات بتوانی مفعولن ✣
باقی را برین قیاس فهم کنی چون مستفعلن را قطع کنند مفعولن شود چنانکه گذشت در بحر منسرح
و اینجا چهار رکن مطوی است و چهار رکن مقطوع بحر مجتث مثمن مخبون مفاعلن
فعلاتن چهار بار مثالش بیت زدوریست میسر نظر بروی تو مارا ✣ چه دولتست
تعالی الله از قد تو قبارا ✣ تقطیعش زدوری مفاعلن ستمیسر فعلاتن نظر بر و مفاعلن تیمارا
فعلاتن چه دولتس مفاعلن تعالل فعلاتن الله قدی مفاعلن تقبارا فعلاتن ✣ اصل
این بحر مس تفع لن فاعلاتن است چهار بار اما چون مس تفع لن را خبن کنند
مفاعلن شود چنانکه گذشت در بحر رجز و فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن چنانکه گذشت
در بحر رمل و اینجا همه ارکان مخبون اند و این بحر را ازان جهت مجتث گویند که اجتثاث
در لغت از بیخ بر کندن است و مسدس این بحر را که مستفعلن فاعلاتن آمده است
از بحر خفیف گرفته اند و بر آورده چرا که الفاظ و ارکان این هر دو بحر یکی ست و اختلاف
بآنست که اینجا مستفعلن مقدم است بر هر دو فاعلاتن و در بحر خفیف مستفعلن در میان
دو فاعلاتن است چنانکه معلوم خواهد شد و اسم مقتضب و مجتث اگرچه در معنی بهم
نزدیک اند اما چون آن بحر را مقتضب نام کردند این بحر را مجتث نامیدند از برای تمیز
در نام چنانکه گذشت و اسم صدر و ابتدا و باید که این سخن بر خاطر باشد تا اگر مثل این
چیزی بیاید احتیاج تکرار نباشد مجتث مثمن مخبون مسبغ مفاعلن فعلاتن
مفاعلن فعلیان دو بار مثالش بیت دلم که سوخت ز عشقت چراغ جان منست آن ✣
غبار کز تو رسد نور دیدگان منست آن ✣ تقطیعش دلم کسو مفاعلن خت ز عشقت فعلاتن
چراغ جا مفاعلن منستان فاعلیان ✣ قیاس گیر بتقطیع ازین بباقی شعر ✣ چون فاعلاتن را

۲ بدانکه ما حصل بیتی را بوزن مقتضب مثمن سلمی مقطوع توان کرد بوزن هزج مثمن اشتر که فاعلن مفاعیلن است. این نسبت تقطیع مبسوطان

۳ سکون جیم منع از

۲ و فقط قوقانی و نشد بدثانی سه نقطه ۱۲ منه

۳ رحمه الله فاضل قنوجی گفته که در مستفعلن بحر مجتث است و تفعولن ست و حسین اورا از لام جدا باید نوشت چنانکه گذشت ۱۲ منه

مفعول فاعلات مفاعیل فاع کن دوبار مثالش مولف گوید معما باسم حسین بیت
سیفی پری وشی که تو دیوانه از و + خواهی مسخر تو شود جزد عا مگو + تقطیعش سیفیب
مفعول ری وشیک فاعلات تدیوان مفاعیل فی از و فاعلن طریق تقطیع باسم
برین قیاس چون از فاعلاتن راتن حذف کنند فاعلا شود فاع لن بجای او نهند
چنانکه گذشت در بحر رمل مضاعف مثمن مکفوف مقصور مفاعیل فاعلات
مفاعیل فاعلات دوبار مثالش ۵ گر آن طره هست مشک بما چون نداد بوے +
در آن چهره هست ماه چرا در کشید روی + تقطیعش گر اطره مفاعیل هست مشک فاعلات
بما چون مفاعیل دادبوی فاعلات طریق تقطیع باقی برین قیاس اینجا عروض وضرب
مقصور است و باقی ارکان مکفوف و اگر عروض وضرب محذوف باشد وزن او چنین بود
مفاعیل فاعلات مفاعیل فاع لن مضاعف مسدس اخرب مکفوف مفعول فاعلات
مفاعیلن دوبار مثالش بیت ای نازنین که ماه منی امشب + رحمی بکن چو شاه
منی امشب + تقطیعش ای نازمفعول نیک ماه فاعلات منی امشب مفاعیلن رحمی
مفعول کن چو شاه فاعلات منی امشب مفاعیلن اینجا عروض وضرب سالم است اگر عروض
وضرب محذوف باشد وزن او چنین بود که مفعول فاعلات فعولن چون چرا که مفاعیلن را
حذف کنند فعولن شود چنانکه گذشت در بحر هزج ۶ بحر مقتضب مثمن مطوی فاعلات
مفتعلن چهار بار مثالش بیت بالبت چه می طلبم باده نرجان چه بود + بارخت چه مه
گرم منبع پیش خان چه بود + تقطیعش بالبت فاعلات می طلبم مفتعلن باده نرد فاعلات
جانچه د مفتعلن برین قیاس باقی را فهم کنی اصل این بحر مفعولات مستفعلن است چهار بار
اما چون مفعولات سلمی کنند فاعلات شود چنانکه گذشت در بحر منسرح وچون مستفعلن را
طی کنند مفتعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و اینجا همه ارکان مطوی اند و این بحر را
ازان جهت مقتضب گویند که اقتضاب در لغت بریدن چیزے ست از چیزی
و این بحر را از بحر منسرح بریده اند و گرفته چرا که الفاظ و ارکان این هر دو بحر یکی ست
و اختلاف ما بین در ترتیب ست و بس همچنانکه دانستی اصل منسرح مستفعلن مفعولات

است

تقطیع برین قیاس اصل این بحر مفاعیلن فاعلاتن ست چهار بار اما چون مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود بضم لام چنانکه گذشت در بحر منسرح و اینجا چهار رکن اخرب است و چهار رکن سالم و این بحر را از انجهت مضارع گویند که مضارعت در لغت مشابهت ست و این بحر مشابه است بحر منسرح و آنکه جزو دوم این هر دو بحر مشتمل است بر دو تد مفروق چرا که جزو دوم این بحر فاعلاتن است باو مشتمل است بر فاع و جزو دوم منسرح مفعولات ست بضم تا و او مشتمل است بر لات و خلیل بن احمد که واضع این فن است گفته است که این بحر را بواسطه مشابهت بحر منسرح مضارع خواندم و وجه مشابهت آنست که ذو ارکان هر دو بحر اوتاد مقدم اند هر سباب **مضارع مثمن اخرب مسبغ** مفعول فاعلاتن مفعول فاعلیان دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت** گر اعتقاد آن مه تاماکم وزیاد ست ✣ مائیم مهر رویش مقصود اعتقاد ست ✣ تقطیع گر اعت مفعول قاد اامه فاعلاتن باماک مفعول موزیاد است فاعلیان ✣ طریق تقطیع باقی برین قیاس و چون فاعلاتن را تسبیغ کنند فاعلیان شود چنانکه گذشت در بحر رمل **مضارع مثمن اخرب مکفوف** مفعول فاعلات مفاعیل فاعلاتن دو بار مثالش **بیت** دل پی رخ تو صورت جانرا می شناسد ✣ جان بی لب تو گوهر کانرا می شناسد ✣ تقطیعش دل بی مفعول خت صور فاعلات تجاران مفاعیل می شناسد فاعلاتن طریق تقطیع باقی برین قیاس و چون فاعلاتن و مفاعیلن را کف کنند فاعلات و مفاعیل شود بضم آخر هر دو چنانکه دانستی که کف انداختن حرف هفتم ساکن ست و اینجا صدر و ابتدا اخر لبست و حشو ها مکفوف و عروض و ضرب سالم بحر **مضارع مثمن اخرب مکفوف مقصور** مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات ✣ دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت** بازم هوای آن لب میگون گرفته است ✣ معلوم میشود که مرا خون گرفته است تقطیعش بازمه مفعول وای اال فاعلات میگوک مفاعیل رفته است ✣ فاعلات طریق تقطیع باقی برین قیاس چون فاعلاتن را قصر کنند فاعلات شود چنانکه گذشت در بحر رمل **بحر مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف**

مضارع بضم ر سیم و صاد با نقطه و کسر ر اول بی نقطه و سین بی نقطه و عین و غین نقطه دار و شین نقطه دار کر من ع د فاعلاتن بحسب مضارع است مفعول اوبا از اوزان چنانکه گذشت

قطع در فاعلاتن نیز چون یعنی چون است بعد و ابطا فتن سبب خفیف از اخر او چنانکه گذشت و وزن این بحر چون فاعلاتن فاعلیان است و بیگمان نوشته شده است و در همه با بی نقطه و بیگمان نوشته شده است

وبجای لات نهادند تا رعایت خفت وحروف میزان کرده باشند بقدر امکان وآن
رکن راکه جدع در و واقع است مجدوع گویند ومولانا شمس الدین محمد قیس رازی رحمة الله
که مقتدا است درین فن گفته است که این اسم این زحاف را لائق نیست وایجا عروض
وضرب مجدوع است وباقی ارکان مطوی منسرح مثمن مطوی میخور مفتعلن فاعلات
مفتعلن فع دوبار مثالش بیت چون غم هجران او ندانشت نهایت + عاقبت اندوه عشق
کرد سرایت + تقطیعش چو غم هج مفتعلن ران او فاعلات داشت نها مفتعلن بیت فع باقی
او برین قیاس فهم کنی نحر در اصطلاح انداختن هر دو سبب وتای مفعولات بود لا بماند
فع بجای آن نهند که دو حرف اول میزان است وبعضی بجای سبب خفیفی که از رکنی
باقی ماند فل بضم فا نهند چراکه دو حرف میزان است وفل در کلام عرب بمعنی فلان می آید
وفع مستعمل نیست وآن رکن راکه نحر در و واقع است منحور گویند ونحر در لغت گلو بریدن است
گویا ازین رکن رمقی پیش نمانده است بجهت بسیاری انداختن حرف از و اینجا عروض وضرب
منحور است واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود منسرح مسدس مطوی
مفتعلن فاعلات مفعلن دوبار مثالش بیت شاه جهان باد تا زمانه بود + کز کرمش خلق
شاد مانه بود + تقطیعش شاه جهان مفتعلن باد تا فاعلات مانبود مفتعلن باقی او برین قیاس
فهم کنی اینجا همه ارکان مطوی اند منسرح مسدس مطوی مقطوع
مفتعلن فاعلات مفعولن دوبار مثالش بیت بسکه بمویت اسیر شد جانم +
گر بگذاری گریخت نتوانم + تقطیعش بس که بمو مفتعلن بیت اسیر فاعلات شد جانم مفعولن
باقی او زین قیاس فهم کنی قطع در غیر فاعلاتن باصطلاح آنست که از و تد مجموع حرف
ساکن بیندازند وحرف پیش از و اساکن سازند پس چون مستفعلن را قطع کنند
مستفعل شود مفعولن که لفظ تا تنوین است بجای آن نهند وچون مفعولن را از مستفعلن
بگیرند مقطوع گویند بحر مضارع مثمن اخرب مفعول فاعلاتن چهار بار مثالش
مؤلف گوید بیت سیفی گدا ازان شد در شهر ان پریرو + تا نوزهای دوران ید بجانب او +
تقطیع سیفیکه مفعول واز اشد فاعلاتن در شهر مفعول ان پریرو فاعلاتن میدان طریق

ازان جهت منسرح گویند که انسراح در لغت آسانی و روانی ست وچون در ارکان این بحر سبب با مقدم اندر وتد آسان ترگفته میشود و بعضی گفته اند انسراح در لغت از جامه بیرون آمدن ست و این بحر در نقصان ارکان بحدی میرسد که آنچه بروزن دور کن اوست من شتری البادیجان که بروزن مستفعلن مفعولات ست در اشعار عرب آخر ابیت تمام میدارند و این نقصان و اقصار را به بیرون آمدن از جامه تشبیه کرده اند و این بحر را منسرح گفته

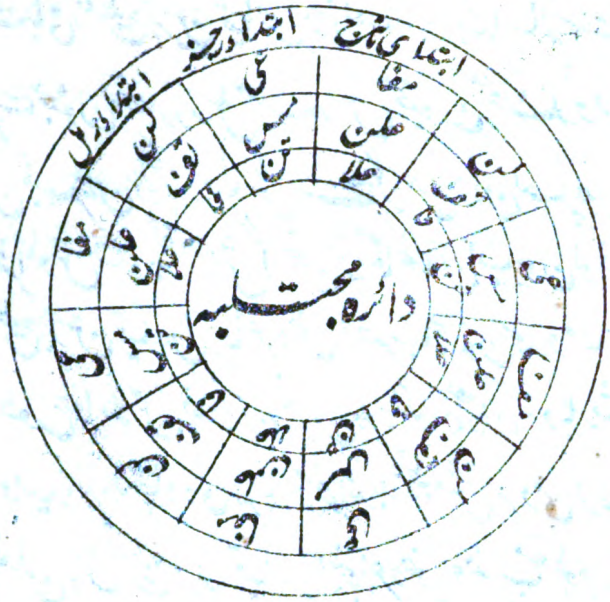
منسرح مثمن مطوی مکسوف مفتعلن فاعلن چهار بار مثالش مؤلف گوید

ای زرخت روشنی خانهٔ چشم مرا ✦ چشم و چراغ همه خواجهٔ هر دو سرا ✦ تقطیعش

ای زرخت مفتعلن روشنی فاعلن خانهٔ چشم مفتعلن می مرا فاعلن باقی او برین قیاس فهم کن کسف در لغت پی پاشنه بریدن بود و در اصطلاح انداختن حرف هفتم متحرک ست و آن رکن را که کسف در و واقع است مکسوف گویند وچون تای مفعولات را بکسف و او را بطی بینند از مفعلا بماند نقل کنند بلفظ با تنوین که فاعلن ست وچون فاعلن را از مفعولات بگیرند مطوی مکسوف گویند و اینجا چهار رکن مطوی ست و چهار رکن مطوی مکسوف اگر در حشو مطوی موقوف بود و عروض و ضرب مطوی مکسوف وزن او چنین بود که مفتعلن فاعلان مفتعلن فاعلن ✦ و اگر عکس این بود یعنی در حشو مطوی مکسوف باشد و عروض و ضرب مطوی موقوف وزن او چنین بود که مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلان ✦ و از اجتماع این چهار وزن گذشته که غیر وزن اصلی اند بیت تا موزون نشود منسرح مثمن مطوی مجدوع مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع دو بار مثالش

من نشنیدم که خط بر آب نویسند ✦ آیت خوبی بر آفتاب نویسند ✦ تقطیعش

من نشنیدم مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع که خط بر آب فاعلات راب نویسند مفتعلن سند فاع وچون واو مفعولات را بطی بینند از مفعلات بماند فاعلات که لفظ مستعمل ست بجای آن بنهند و جدع در لغت بینی بریدن است و در اصطلاح انداختن هر دو سبب خفیف اول و ساکن کردن تای مفعولات بود لات شود فاع بجای آن بنهند و قیاس آن بود که فعل بسکون عین بجای او نهادندی اما چون فعل ثقیل بود دو حرف اول میزان را که فاو عین است گرفتند و الف در میان گذاشتند

شکل ۱۵ شرح دائره مجتلبه و سکون ن فتح سین ها نقطه دوحای نقطه دار

دراین دائره را مجتلبه بفتح لام از انجهت گویند که اجتلاب در لغت چیزی از جای بجای بردن است ارکان این سه بحر را از بحور دائره مختلفه گرفته اند مفاعیلن را از بحر طویل و مستفعلن را از بحر بسیط و فاعلاتن را از بحر مدید و بعضی گفته اند جلب بسکون لام و فتح او در لغت کثرت و بسیار است و انواع این سه بحر بسیار است پس باین مناسبت این دائره را مجتلبه گفتند و عجم این دائره را موتلفه نامیده اند بجهت آنکه این سه رکن را بیکدیگر الفتی و مواقفتی هست در ترکیب چنانچه گذشت و بیان اجزای ارکان بحر منسرح مثمن مطوی موقوف مفتعلن فاعلان چهار بار مثالش گوید

آنکه دلم صید اوست میر شکار منیست ✣ دست نجونم نگار کرده نگار منست ✣

تقطیع آنکه دلم مفتعلن صید اوس فاعلاتن میر شکا مفتعلن ری منست فاعلان ✣ باقی تقطیع برین قیاس اصل این بحر مستفعلن مفعولات است بضم تا چهار بار اما چون مستفعلن را طی کنند مفتعلن شود چنانکه گذشت در بحر رجز و وقف در لغت باز ایستادن بود و در اصطلاح ساکن کردن حرف متحرک هفتم است و آن رکن را که در وقف در و در ضمن ست موقوف گویند چون تای مفعولات را توقف ساکن سازند و او را بطی بیندازند مفعلات شود فاعلان که لفظ مستعمل است بجای آن بنهند و این چهار رکن مطوی ست و چهار رکن مطوی موقوف این بحر را

فائده دائره را بر حسب نقطه دار کردن آنست که دو خط دائره را بر حسب نقطه دار کنند و بر نقطه دار کردن دائره بر حسب نقطه دار کردن دائره مقدم است زیرا که شکل بر آن تمام شود بخلاف آنکه دائره را بر حسب نقطه دار کنند و نقطه غیر دائره

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

فائده صورت دائره مقطعه بدین نهج است دائره مقطعه را بدین نهج کنند دو دائره بر یکدیگر گیرند و دو دائره بر یکدیگر گیرند و دو دائره بر یکدیگر گیرند و

تمکست فعلات باقی تقطیع برین قیاس اینجا صدر و ابتدا سالم است و حشو مخبون و
عروض و ضرب مجنون مقصور رمل مسدس مخبون محذوف فاعلاتن
فعلاتن فعلن بسکسر عین دو بار مثالش ؎ گر سخن زان لب چون نوش شود +
بسته را خنده فراموش شود + تقطیعش گر سخن را فاعلاتن لب چون نو فعلاتن نوش شود
فعلن باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مجنون محذوف ست رمل مسدس
مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلن + بسکون عین دو بار مثالش ؎
مردمی نرگس او میدانند + جادوی غمزه او میخوانند + تقطیعش مردمی نرفاعلاتن گس او مے
فعلاتن دانند فعلن باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مقطوع رمل مسدس
مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلان دو بار مثالش ؎ ای که روی تو حیات
جانست + دیده جایت شد و جای آنست + تقطیع ای که روی فاعلاتن تحیاتی فعلاتن
جانست فعلان و اینجا عروض و ضرب مقطوع مسبغ است فصل در بیان فک بجور گذشته
چون ہر یک از مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن مرکب است از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس
حروف و حرکات و سکنات اصل این سه بحر که ہزج و رجز و رمل است برابر باشد چنانکه یک مصراع
ہر بحر بست و ہشت حرف باشد شانزده متحرک دوازده ساکن پس اگر این بست و ہشت
حرف را بر خط دائره نویسی واز وتد مجموع آغاز کنی و بر سبب خفیف دوم تمام سازی و گوئی
که مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن + بحر ہزج باشد و اگر مفاعلگذاری و از
عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی عیلن مفاعیلن مفاعیلن
مفاعیلن مفا بروزن چہار بار مستفعلن شود که اصل بحر رجز است و اگر مفاعی
را گذارے و از لن آغاز کنے و بر مفاعے تمام سازے و گوئی لن مفاعے
لن مفاعے لن مفاعے بروزن چہار بار فاعلاتن شود که
اصل بحر رمل است و آنکه میگویند که این سه بحر از یک دائره بیرون
مے آید باینمعنی است که بیان کرده شد و این بیرون آمدن را فک و تفکیک
بحور گویند و تفکیک در لغت از ہم کشادن است و در دائره اینست

از وتد مجموع او که علامت حرف ساکن او را که الف است هم بیندازند و حرف پیش از الف را
که لام است ساکن سازند پس فاعل شود فعلن بجای آن بنهند بجهت آنکه چون آخر رکن ساکن شود
نقل کردند بالفظ با تنوین چنانکه گذشت در حذف فاعلاتن و آن رکن را که قطع در او واقع است
مقطوع گویند و قطع در لغت بریدن است و چون این زحاف در وتد است و انداختن چیزی
از وتد که منیج است بریدن می باشد این زحاف را قطع گفتن مناسب بود رمل مثمن
مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلان + دو بار مثالش مولف
گوید ؎ پیش ازین گرچه ببویت رخ گل میدیدیم + چون گل روی تو دیدیم ازو واچیدیم +
تقطیع پیشتری گر فاعلاتن چه ببویت فعلاتن رخ گلی فعلاتن دیدیم فعلان باقی تقطیع برین قیاس
چون فعلن مقطوع را تشبیغ کنند فعلان شود از اجتماع این چهار وزن با یکدیگر بیت ناموزون
نشود و همچنین هر جا که تفاوت بنا شد میان چند وزن مگر آن دو که یکی را رکن آخر او فعلات
باشد و دیگری را فعلن و دیگری را فعلن و دیگری را فعلان از اجتماع این اوزان بیت
ناموزون نشود رمل مسدس سالم فاعلاتن شش بار مثالش ؎
ای نگارین روی دلبر زان مائی + رخ مکن پنهان چو اندر جان مائی + تقطیع ای نگاری
فاعلاتن روی دلبر فاعلاتن زان مائی فاعلاتن + باقی تقطیع برین قیاس رمل مسدس
مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلات + دو بار مثالش مؤلف گوید معما باسم سهراب
؎ تالب او دید سیفی در شراب + از مثلث می نماید اجتناب + تقطیعش تا لبے او
فاعلاتن دید سیفی فاعلاتن در شراب فاعلات باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض
و ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم رمل مسدس مخذوف فاعلاتن
فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش مولف گوید ؎ گفت زاهد از بهشتم ده خبر + گفتمش
زنهار نام ده مبر + تقطیع گفت زاهد فاعلاتن از بهشتم فاعلاتن ده خبر فاعلن باقی
تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مخذوف رمل مسدس مخبون
مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش ؎ شکرین لعل تو کان نمکست +
گرچه شکر نه مکان نمک است + تقطیعش شکری لع فاعلاتن لت کانی فعلاتن

تمکست فعلات باقی تقطیع برین قیاس اینجا صدر و ابتدا سالم است و حشو مخبون و
عروض و ضرب مجنون مقصور رمل مسدس مخبون محذوف فاعلاتن
فعلاتن فعلن بکسر عین دو بار مثالش ؎ گر سخن ران لب چون نوش شود +
بسته را خنده فراموش شود + تقطیعش گر سخن را فاعلاتن لب چون نو فعلاتن ش شود
فعلن باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مجنون محذوف ست رمل مسدس
مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلن + بسکون عین دو بار مثالش ؎
مردمی نرلس او میدانند + جادوی غمزه او میخوانند + تقطیعش مردمی نر فاعلاتن گس او ی
فعلاتن دانند فعلن باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مقطوع رمل مسدس
مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلان دو بار مثالش ؎ ای که روی تو حیات
جانست + دیده جایت شد و جای آنست + تقطیع ای که روی فاعلاتن تحیاتی فعلاتن
جانست فعلان و اینجا عروض و ضرب مقطوع مسبغ است فصل در بیان فلک بحور گذشته
چون ہر یک از مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن مرکب است از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس
حروف و حرکات و سکنات اصل این سه بحر که هزج و رجز و رمل است برابر باشد چنانکه یک مصراع
ہر بحر بست و ہشت حرف باشد شانزده متحرک دوازده ساکن پس اگر این بست و ہشت
حرف را بر خط دائره نویسی واو وتد مجموع آغاز کنی و بر سبب خفیف دوم تمام سازی و گوئی
که مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن + بحر ہزج باشد و اگر مفاعلن گذاری و از
عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی عیلن مفاعیلن مفاعیلن
مفاعیلن مفا بروزن چہار بار مستفعلن شود که اصل بحر رجز است و اگر مفاعی
را گذارے و از لن آغاز کنے و بر مفاعے تمام سازے و گوئی لن مفاعے
لن مفاعے لن مفاعے بروزن چہار بار فاعلاتن شود که
اصل بحر رمل است و آنکه میگویند که این سه بحر از یک دائره بیرون
مے آید باعتبار آنست که بیان کرده شد و این بیرون آمدن را فلک و تفلیک
بحور گویند و تفلیک در لغت از ہم کشادن است و در دائره نیست

از وتد مجموع او که علامت حرف ساکن او را که الف است هم بیندازند و حرف پیش از الف را
که لام است ساکن سازند پس فاعل شود فعلن بجای آن بنهند بجهت آنکه چون آخر رکن ساکن شود
نقل کردند بالفظ با تنوین چنانکه گذشت در حذف فاعلاتن و آن رکن را که قطع در و واقع است
مقطوع گویند و قطع در لغت بریدن است و چون این زحاف در وتد است و انداختن چیزی
از وتد که منیج است بریدن می باشد این زحاف را قطع گفتن مناسب بود رمل مثمن
مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلان + دو بار مثالش مولف
گوید ؎ پیش ازین گرچه ببویت رخ گل میدیدیم + چون گل روی تو دیدیم ازو واچیدیم +
تقطیع پیشتری گر فاعلاتن چه ببویت فعلاتن رخ گلی فعلاتن دیدیم فعلان باقی تقطیع برین قیاس
چون فعلن مقطوع را تشبیغ کنند فعلان شود از اجتماع این چهار وزن باید گفت بیت ناموزون
نشود و همچنین هر جا که تفاوت بنا شد میان چند وزن مگر آن دو که یکی را رکن آخر او فعلات
باشد و دیگری را فعلن و دیگری را فعلن و دیگری را فعلان از اجتماع این اوزان بیت
ناموزون نشود رمل مسدس سالم فاعلاتن شش بار مثالش ؎
ای نگارین روی دلبر زان مائی + رخ مکن پنهان چو اندر جان مائی + تقطیع ای نگاری
فاعلاتن روی دلبر فاعلاتن زان مائی فاعلاتن + باقی تقطیع برین قیاس رمل مسدس
مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلات + دو بار مثالش مؤلف گوید معما باسم سهراب
؎ تالب او دید سیفی در شراب + از مثلث می نماید اجتناب + تقطیعش تا لبِ او
فاعلاتن دید سیفی فاعلاتن در شراب فاعلات باقی تقطیع برین قیاس اینجا عروض
و ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم رمل مسدس مخذوف فاعلاتن
فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش مولف گوید ؎ گفت زاهد از بهشتم ده خبر + گفتمش
زنهار نام ده مبر + تقطیع گفت زاهد فاعلاتن از بهشتم فاعلاتن ده خبر فاعلن باقی
تقطیع برین قیاس اینجا عروض و ضرب مخذوف است رمل مسدس مخبون
مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش ؎ شکرین لعل تو کان نمکست +
گرچه شکر نه مکان نمک است + تقطیعش شکری لع فاعلاتن لت کانی فعلاتن

است و چون الف و نون از دو طرف فاعلاتن بنفتد آن مدصوت که پیش
ازین بود نماند همچنانکه اسپ را بعد از شکیل کردن آن رفتار که دارد نمی ماند و اینجا
چهار رکن مشکول است و چهار رکن سالم **رمل مثمن مشکول مسبغ** فعلات
فاعلاتن فعلات فاعلیان دو بار مثالش ؎ منم و خیال بازی شب و روز با جوانان +
ز خط خوش تو با خود رقم خیال خوانان + تقطیعش منم خ فعلات یال بازی فاعلاتن
شب روز فعلات با جوانان فاعلیان باقی تقطیع برین قیاس و اینجا عروض و ضرب
مسبغ است **رمل مثمن مخبون مسبغ** فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان
دو بار مثالش ؎ روزگاریست که در خاطرم آشوب فلان ست + روزگارم چو سر زلف
پریشانش از انست + تقطیعش روزگاری فاعلاتن سگ در خاطرم علاتن طرم آشو
فعلاتن بفلانست فعلیان باقی تقطیع برین قیاس اینجا صدر و ابتدا سالم است
و حشو ها مخبون و عروض و ضرب مخبون مسبغ و اگر صدر و ابتدا نیز مخبون باشد و زین
او چنین بود که فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان **رمل مثمن مخبون مقصور** فاعلاتن
فعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش مؤلف گوید ؎ چاره هجر تو سازم بوصال دگران +
آه تا چند کشم بی تو محال دگران + تقطیع چاره هج فاعلاتن ر تسازم فعلاتن بوصال
فعلاتن دگران فعلات باقی تقطیع برین قیاس چون فاعلات مقصور را خبن کنند فعلات
بماند **رمل مثمن مخبون محذوف** فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن بکسر عین دو بار مثالش
مؤلف گوید ؎ گرچه مقصود بلای دل دونیست مرا + هیچ غم نیست که مقصود
همین است مرا + تقطیع گرچه مقصود فاعلاتن و بلای فعلاتن دل دونیس فعلاتن تمرا فعلن +
باقی تقطیع برین قیاس چون فاعلن محذوف را خبن کنند فعلن شود **رمل مثمن مخبون**
مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن بسکون عین دو بار مثالش مؤلف گوید ؎
ساخت برگ طرب و عیش مهیا زکس + تا کشد بادف و نی ساغر صهبا زکس +
تقطیعش شاخ برگی فاعلاتن طرب و عی فعلاتن ش مهیا فعلاتن زکس فعلن + باقی
تقطیع برین قیاس و قطع در فاعلاتن باصطلاح آنست که بسبب خفیف آخر او را که تن است بیندازند

وپری رو فعلاتن یسمن بر فعلاتن ✣ شفقو کو فعلاتن کبشا مو فعلاتن سحر وطو فعلاتن
بی و گلز افعلاتن ز بهشتش فعلاتن تهلا لو فعلاتن طرفی چش فعلاتن می کوثر فعلاتن

رمل مثمن مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات دو بار مثالش
مؤلف گوید ✍ هر کجا بینم مهی با عاشق خود مهربان ✣ افتد از بی مهری ماه خودم
آتش بجان ✣ تقطیع هر کجا بی فاعلاتن هم مهی با فاعلاتن عاشقی خود فاعلاتن مهربان
فاعلات باقی تقطیع را برین قیاس دان قصر همچنانکه دانستی انداختن حرف ساکن است
از سببی که در آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آن سبب پس چون از فاعلاتن نون را بیندازند
وتا را ساکن سازند فاعلات شود بعضی فاعلان بجای آن نهند بجهت خفت لفظ
واینجا عروض وضرب مقصور ست و باقی ارکان سالم **رمل مثمن محذوف**
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش گوید ✍ هر کرا بینم سخن با او
ز هر جا میکنم ✣ تا کند ذکر تو صد تقریب پیدا میکنم ✣ تقطیع هر کرانی فاعلاتن نم
سخن با فاعلاتن او ز هر جا فاعلاتن میکنم فاعلن ✣ باقی تقطیع بهمین قیاس حذف همچنانکه
دانستی انداختن سبب خفیف ست از آخر رکن پس چون نون را از فاعلاتن بیندازند فاعلا بماند
فاعلن بجای آن نهند بجهت آنکه چون آخر رکن ساکن شود ولفظ تنوین بجای آن توان ماند
نقل کنند بلفظ با تنوین وچون فاعلن را از فاعلاتن بگیرند محذوف گویند واینجا عروض و
ضرب محذوف ست واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود همچنین هر جا که تفاوت
نباشد میان دو وزن مگر باین که رکن آخر یکی فاعلات باشد و رکن آخر دیگری فاعلن
از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود **رمل مثمن مشکول سالم الضرب**
والعروض فعلات فاعلاتن چهار بار مثالش ✍ قدری بخند واز رخ قمری
نمای مارا ✣ سخنی بگوی واز لب شکری نمای مارا ✣ تقطیع قدریب فعلات خند از رخ
فاعلاتن قمرین فعلات مای مارا فاعلاتن ✣ باقی تقطیع برین قیاس و شکل اجتماع
خبن و کف است وچون بخبن الف فاعلاتن بیفتد و بکف نون او فعلات بماند بضم تا و آن
رکن را که شکل در و واقع است مشکول گویند بجهت آنکه شکل دراز دست و پای بشکیل بستن

مثالش ؎ شکل دل بردن که تو داری نباشد دلبری را ✤ خواب بند بهای چشمت کم بود جادوگری را ✤ تقطیع شکل دل بر فاعلاتن دن کتودا فاعلاتن ری نباشد فاعلاتن دلبری را فاعلاتن باقی بهمین قیاس میدان **رمل مثمن مسبغ** فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلیان دوبار مثالش ؎ تا بکی گریم بزاری همچو ابر نوبهاران ✤ از سر اندوه و حسرت در فراق گلعذاران ✤ تقطیع تا بکی گر فاعلاتن یم بزاری فاعلاتن همچو ابری فاعلاتن نوبهاران فاعلیان تسبیغ همچنانکه دانستی زیادت کردن الف است بر سبب خفیف آخر رکن وچون در تن که در فاعلاتن است الف زیاده سازند فاعلاتان شود فاعلیان بدو یاء بجای آن بنهند بجهت آنکه تای تانیث درمیان کلمه واقع نشود در غیر تثنیه و اینجا عروض وضرب مسبغ ست و باقی ارکان سالم واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا که تفاوت بنا شد میان دو وزن مگر باین که رکن آخر یکی فاعلاتن باشد و رکن آخر دیگری فاعلیان از اجتماع این دو وزن بیت نیز ناموزون نشود همچنین است حال فعلاتن با فعلیان **رمل مثمن مخبون** فعلاتن هشت بار مثالش ؎ شکرت راست اگرچه پسته مورمرتب ✤ مگسی نیز نخواهم که کند سایه بران لب ✤ تقطیع شکرت را فعلاتن شد گرچی فعلاتن پسته مو فعلاتن رمرتب فعلاتن باقی تقطیع را بهمین نوع دان خبن همچنانکه دانستی انداختن حرف دوم ساکن است پس چون الف فاعلاتن بیفتد فعلاتن بماند و اینجا همه ارکان مخبون اند و اگر صدر و ابتدا سالم باشد وزن او چنین بود که فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا که تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باین که رکن اول یکی فاعلاتن باشد و رکن اول دیگری فعلاتن واز اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود و بعضی رمل مخبون را بر شانزده رکن بنا کرده اند چنانچه خواجه عصمت الله بخاری رحمه الله فرماید ؎ رنگ رخسار در گوش خط و خدو قد و عارض و خال لبت ای سرو پری ردی سمن بر ✤ شفق و کوکب و شام و سحر و طوبی و گلزار بهشت است و هلال و طرت چشمهٔ کوثر ✤ تقطیع رنگ رخسار فاعلاتن روزی گو فعلاتن شنخط و خد فعلاتن و قد و حا فعلاتن رضخا بو فعلاتن لبتی سر فعلاتن

فغان کنان ہر بحری بگوی تو می گذرم ✤ چو نیست رہ سوی تو ام بہام و درے نگرم ✤
تقطیع فغان کنا مفاعلن ہر بحری مفتعلن بگوی تو مفاعلن میگذرم مفتعلن باقی تقطیع بہمین
نوع بدان و اینجا چہار رکن مخبون مقدم است بر چہار رکن مطوی **بحر رجز مسدس**
سالم مستفعلن شش بار مثالش مؤلف گوید ؎ ساقی بعشرت کوش در دوران
گل ✤ بگذار از یک جام تا پایان گل ✤ تقطیعش ساقی بعش مستفعلن رت کوش در مستفعلن
دوران گل مستفعلن باقی تقطیع بہمین نوع بدان **رجز مسدس مطوی**
مفتعلن شش بار مثالش گوید ؎ نیست مرا جز تو نگار ادگری ✤ می نکنی ما سیچ
بحالم نظری ✤ تقطیع نیست مرا مفتعلن جز تو نگا مفتعلن را دگری مفتعلن باقی تقطیع بہمین نوع بدان
رجز مسدس مخبون مفاعلن شش بار مثالش ؎ کنون کہ گردد از بہار خوش ہوا
فزون شود بہر دل اندرون صفا ✤ تقطیع کنون کہ گر مفاعلن دو زبہا مفاعلن زخوش ہوا
مفاعلن ✤ باقی بہمین نوع بدان و میشاید کہ شش مفاعلن و اہنج مسدس مقبوض دارند ✤
ہمچنانکہ می شاید کہ ہشت مفاعلن را از رجز مثمن مخبون دارند و ضابطہ آنست کہ چون
یک وزن را از دو بحر توان داشت از ہر بحری کہ آن وزن آسان تر گرفتہ میشود از آن
بحر داشتن اولی است و شک نیست کہ مفاعلن را از مفاعیلن گرفتن آسان تر است
از انکہ از مستفعلن گیرند ازین جہت از مثمن این وزن را در ہنہج آورده اند و مسدس
ہنہج را در رجز **بحر رمل مسدس سالم** ازین بحر را از انجہت رمل گویند کہ رمل در لغت حصیر
بافتن است و چون ارکان این بحر را وتدی در میان دو سبب است و دو سبب در میان
دو وتد گویا کہ اوتاد او را با سباب یافتہ اند ہمچنانکہ حصیر را بریسمانہا میبافند و بعضی
گفتہ اند کہ رمل نوعی از سرود است و آن نوع درین وزن واقع است پس ازین جہت
این بحر را رمل نامیده اند و بعضی گفتہ اند کہ رمل را از رملان گرفتہ اند و رملان بفتح راو سیم
در لغت دویدن شتر بود بشتاب و بواسطہ آنکہ سبب خفیف آخر رکن اول او پیوستہ است
بسبب خفیف رکن دوم او در خواندن آن سرعت و شتابی ہست
پس باین سبب این بحر را رمل خوانند و اصل این بحر ہشت بار فاعلاتن است

تقطیع یارب چه شد مستفعلن کان ترک ما مستفعلن ترکی محب مستفعلن باکرده است
مستفعلان باقی تقطیع بهمین نوع بدان اذاله در اصطلاح زیاده کردن الف بود برونده مجموع
آخر رکن پیش از ساکن آن وتد وچون اگر پیش نون علن که در مستفعلن است الف زیاده
سازی مستفعلان شود وآن رکن را که اذاله در و واقع است ذال گویند بضم میم واذاله
در لغت دامن فرو گذاشتن است وزیاده کردن الف را بدراز کردن دامن تشبیه کرده اند
اینجا عروض وضرب مذال است وباقی ارکان سالم **رجز مثمن مطوی** مفتعلن هشت
بار مثالش ✍ می شگفد گل بچمنها ز نسیم سحری ✦ وه چه شود گر نفسی پهلوی ما بادهٔ
خوری ✦ تقطیع می شگفد مفتعلن گل بچمن مفتعلن ها ز نسی مفتعلن می سحری مفتعلن باقی
تقطیع بهمین نوع وان وطی در اصطلاح انداختن حرف چهارم ساکن است وچون از
مستفعلن فا را بیندازند مستعلن بماند مفتعلن بجای آن بنهند بجهة آنکه فای فعل افتاد
دو نقطه مهمل باقی ماند نقطه مستعمل بجای آن نهادند چنانکه گذشت وآن رکن را که طی
در و واقع است مطوی گویند از انکه طی ثوب در لغت تهه کردن جامه است واین گرفتن حرف
چهارم را از کلمه سباعی میانه اوست تشبیه کرده اند بگرفتن میانه جامه وتهه کردن آن وچون اینجا
همه ارکان مطوی اند واگر عروض وضرب مطوی مذال باشد وزن او چنین بود که مفتعلن
مفتعلن مفتعلن مفتعلان چرا که نون مفتعلن مطوی را اذالت کنند مفتعلان شود **رجز**
مثمن مطوی مخبون مفتعلن مفاعلن چهار بار مثالش ✍ باز خدنگ شوق زد
عشق در آب خاک ما ✦ قطع جرف مست شد دامن چاک چاک ما ✦ تقطیع باز خدن مفتعلن
کشوق زد مفاعلن عشق در آ مفتعلن بخاک ما مفاعلن ✦ باقی بهمین نوع وان وخبن در اصطلاح
انداختن حرف دوم ساکن است وچون از مستفعلن سین را بیندازی متفعلن بماند مفاعلن
بجای آن بنهند وآن همچنانکه دانستی که چون لفظ غیر مستعمل باقی ماند لفظ مستعمل بجای آن بنهند
وآن رکن را که خبن در و واقع است مخبون گویند وخبن ثوب در لغت آنست که از نیمه بالای جامه
چیزی را در شکنند وبدوزند تا جامه کوتاه شود واینجا چهار رکن مطوی مقدم است بر چهار رکن
مخبون **رجز مثمن مخبون مطوی** مفاعلن مفتعلن چهار بار مثالش ✍

۱ واز این مثال معلوم گشته که واو در آخر کلمه در تقطیع ساقط میشود و همزه اصلیه

۲ وخبن بفتح خا با نقطه وسکون با یک نقطه و نون

ارجز مثمن مطوی مخبون

ارجز مثمن مخبون مطوی

ے تا عشق پری رخان گزیدم + از روز خوشے نشان ندیدم + تقطیعش
تا عشق مفعول پری رخا مفاعلن گزیدم فعولن باقی بہمین قیاس میدان اینجا
عروض وضرب محذوف ست وصدر وابتدا اخرب وحشو مقبوض ہزج
مسدس اخرم اشتر مقصور مفعولن فاعلن مفاعیل دوبارشاش ے
صد بارم پیش اگر کشی زار + بر خیزم تا کشی دگر بار + تقطیعش صد بارم مفعولن پیشگر
فاعلن کشی زار مفاعیل باقی بہمین قیاس میدان خرم در اصطلاح انداختن
میم مفاعیلن است تا فاعیلن بماند مفعولن بجای آن نہند ہمچنانکہ دانستی کہ
چون لفظ غیر مستعمل باقیماند لفظ مستعمل بجای وی نہند وآن رکن را کہ خرم در وی واقع
اخرم گویند بہمت آنکہ خرم در لغت دیوار کہ بینی را بریدن است وانداختن میم مفاعیلن
را ببریدن بعضی از بینی تشبیہ کردہ اند اینجا صدر وابتدا اخرم است وحشو اشتر وعروض
وضرب مقصور واگر عروض وضرب محذوف باشد وزن اداین چنین بود کہ مفعولن
فاعلن فعولن واز اجتماع این چہار وزن بیت ناموزون نشود چنانکہ از اوزان رباعی
معلوم خواہد شد انشاء اللہ تعالی بحر رجز مثمن سالم این بحر را ازان جہت رجز گویند
کہ رجز در لغت اضطراب وسرعت است وعرب بیشتر اشعاری کہ در معرکہا وجنگہا
در مفاخرت از مردانگی خود وقوم خود میخوانند درین بحر است ودرین اوقات واز مضطر
وحرکات سریع می باشد پس ازین جہت این بحر را رجز نام کردند وبعضی گفتہ اند کہ رجز
بفتح را وسکون جیم شتری را گویند کہ در رفتن لرزد وچون حرکت کند باز ساکن شود
وہر اول ارکان این بحر دو سبب خفیف است وبعد از ہر حرکت سکونی پس باین
مناسبت این بحر را رجز گویند واصل این بحر ہشت بار مستفعلن است مثالش مخالف گوید
ے تا کی غم دل گفتم در خانہ با دیوارہا + خواہم ز دلم دی طاقتی فریاد در بازارہا +
تقطیعش تا کی غم مستفعلن دل گفتم مستفعلن در خانہا مستفعلن دیوارہا مستفعلن
تقطیع بہمین نوع دان رجز مثمن ندال مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
دوبار مشالش ے یارب چہ فتنہ کاں بک ترک مجبان کردہ است + آسودگان وصل را انجہ ہجران کردہ است

ے الخرم در اصطلاح بفتح نای با قطع وسکون را با قطع ۱۲ رجز

مفاعیل باقی بهمین قیاس میدان اینجا عروض وضرب مقصور ست وباقی
ارکان سالم **هزج مسدس مخدوف** مفاعیلن مفاعیلن فعولن
دوبار مثالش مولف گوید ؎ دلا در عشق رنج ما کشیدی + کرم کردی وزحمتها کشیدی
تقطیع دلا در عش مفاعیلن قرنجی ما مفاعیلن کشیدی فعولن باقی بهمین قیاس میدان
اینجا عروض ضرب مخدوف ست باقی ارکان سالم **هزج مسدس مکفوف**
مقصور مفاعیل مفاعیل مفاعیل دوبار مثالش ؎ بتا خیر و بیاران می
خوشبوی + که هم رنگ بود یا گل خودروی + تقطیع بتا خیر مفاعیل بیارام مفاعیل
بخشبوی مفاعیل باقی بهمین قیاس میدان اینجا عروض وضرب مقصور ست
وباقی ارکان مکفوف **هزج مسدس مکفوف مخدوف** مفاعیل
مفاعیل فعولن دوبار مثالش ؎ دلا زار جفا کاری نگاری + جز آزار دلم کاری
نداری + تقطیع دلازار مفاعیل جفا کار مفاعیل نگاری فعولن + باقی بهمین
قیاس میدان اینجا عروض وضرب مخدوف ست واز اجتماع این دو وزن بهت
ناموزون نشود زیرا که رکن آخر یکی مفاعیل ورکن آخر دیگری فعولن است
بحر هزج مسدس اخرب مقبوض مفعول مفاعلن مفاعیلن
دوبار مثالش ؎ ای از مژه تو رخنه در جانها + ای در دتو کیمیای در مانها +
تقطیعش ای ازم مفعول ژهی ترخ مفاعلن ندر جاها مفاعیلن باقی بهمین قیاس
میدان اینجا صدر وابتدا اخرب ست وحشو مقبوض وعروض وضرب سالم
هزج مسدس اخرب مقبوض مقصور مفعول مفاعلن مفاعیل دوبار
مثالش مؤلف گوید ؎ گفتی لب من چو لبین است + خود کو مزه در کجای لبیست
تقطیعش گفتی ل مفعول لبن چو لبین مفاعلن گبین است مفاعیل خود کو م مفعول
زدر کجا مفاعلن یا نیست مفاعیل اینجا صدر وابتدا اخرب است وحشو با
مقبوض وعروض وضرب مقصور است **هزج مسدس اخرب مقبوض مخدوف**
مفعول مفاعلن فعولن دوبار مثالش مؤلف گوید معما باسم خان

لن را بیند ازی مفاعی بماند فعولن بجای آن نهند بجهت آنکه چون لام ونون
مفاعیلن او فتاد لفظ مهمل باقی ماند پس لفظ مستعمل که بروزن اوست بجای آن
نهادن چنانکه گذشت در خرب وتا مکمن است لفظ با تنوین بجای آن لفظ نهند که موافق
استعمال کلام عرب شود وآن رکن را که حذف در و واقع ست محذوف گویند و
محذوف در لغت اسپ دُم بریده است واینجا صدر وابتدا را خرب وحشو ها مکفوف و
عروض وضرب محذوف است واز اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود
همچنین هر جاکه تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باین که رکن آخر یکی مفاعیل باشد
ورکن آخر دیگری فعولن از اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود **هزج**
مثمن مکفوف مقصور مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش
ے زهے حسن وزهے روی وزهی نور وزهی نار ✣ زهی خط وزهی خال وزهی
مور وزهی مار ✣ تقطیعش زهی حسن مفاعیل زهی روی مفاعیل زهی نور مفاعیل
زهی نار مفاعیل زهے خط مفاعیل زهی خال مفاعیل زهی مور مفاعیل زهے
مار مفاعیل ✣ اینجا عروض وضرب مقصور است وباقی ارکان مکفوف **هزج**
مثمن مکفوف محذوف مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن دو بار مثالش
ے مرا عشق دوتا کرد هنگام جوانی ✣ چرا باز نه پرسے توز حالم چو بدانی ✣ تقطیعش
مرا عشق مفاعیل دوتا کرد مفاعیل بهنگام مفاعیل جوانی فعولن چرا باز مفاعیل
نه پرسیت مفاعیل ز حالم چ مفاعیل بدانی فعولن اینجا عروض وضرب محذوف ست
هزج مسدس سالم مفاعیلن شش بار مثالش ے قناعت گنج آباد ست
اگر دانے ✣ از و نامی توانی رو نگر دانی ✣ تقطیع قناعت کن مفاعیلن ج آباد ش
مفاعیلن اگر دانی مفاعیلن باقی بهمین قیاس میدان واین وزن را مسدس
ازان جهت گویند که شش رکن دارد **هزج مسدس مقصور** مفاعیلن
مفاعیلن مفاعیل دو بار مثالش مولف گوید ے یکی از دردمندان تو مائیم ✣
بیا تا دردمندیها نمائیم ✣ تقطیع یکی از در مفاعیلن دمندانی مفاعیلن تو مائیم

هزج مثمن مکفوف مقصور هزج مسدس سالم

مفاعیل

پیش عروضیان آنست که حرف متحرک را برابر حرف ساکن چنانکه گذشت
در بیان تقطیع که لفظ طوطی و بلبل بروزن فعلن است و آن رکن را که ضرب در وی واقع است
اخرب گویند بجهت آنکه خرب در لغت ویران کردن است و چون اول و آخر چیزی نماند
ویرانی تمام باد راه یابد و اینجا چهار رکن آخر است و چهار رکن سالم هزج مثمن اخرب
مکفوف مقصور مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش مولف گوید
ای تا چند مراد غم او پند توان گفت ✣ چیزیکه بجائی نرسد چند توان گفت ✣ تقطیعش
تا چند مفعول مراد غم مفاعیل او پند مفاعیل توان گفت مفاعیل چیزیکه مفعول
بجائین مفاعیل نرسد چند مفاعیل توان گفت مفاعیل کف در اصطلاح انداختن حرف
هفتم ساکن بود چون نون مفاعیل بیفتد مفاعیل بماند بضم المیم و آن رکن را که کف
در وی واقع است مکفوف گویند بجهت آنکه کف در لغت در نوردیدن دامن پیراهن است
و افتادن حرف آخر کلمه سباعی را به پیچیدن کنار دامن تشبیه کرده اند چه آنکه همچنانکه پیراهن
بسبب پیچیدن کنار دامن و دوختن آن اندکی کوتاه میشود کلمه سباعی نیز از افتادن
حرف آخر اندکی کوتاه میشود و قصر در اصطلاح انداختن حرف ساکن است از سببی
که در آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آن سبب و چون از لن که در مفاعیلن است
نون را بیندازی و لام را ساکن سازی مفاعیل شود و آن رکن را که قصر در وی واقع
است مقصور گویند بجهت آنکه قصر در لغت کوتاه کردن است و چون از آخر کلمه حرفی و حرکتی
بیفتد کلمه کوتاه شود و اینجا صدر و ابتدا اخرب است و حشو ها مکفوف و عروض و ضرب
مقصور هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف مفعول مفاعیل
مفاعیل فعولن ✣ دو بار مثالش مولف گوید ای شیخ مرا راه
خرابات نمودی ✣ منخواست دلم باده کرامات نمودی ✣ تقطیعش ای شیخ
مفعول مرا راه مفاعیل خرابات مفاعیل نمودی فعولن می خاص مفعول
دلم باد مفاعیل کرامات مفاعیل نمودی فعولن و محذوف در اصطلاح
انداختن سبب خفیف است از آخر رکن و چون از مفاعیلن

در رکنی اگر زحافی واقع است آن وزن را باسم آن رکن خوانند همچنانکه اگر در رکن شتر واقع است آن وزن را اشتر گویند اگر در رکنی خرب واقع است آن وزن را اخرب گویند وبرین قیاس اسم آن رکن که تغیر در و واقع است یا بصیغهٔ اسم مفعول باشد همچو مسبغ ومقبوض یا بروزن افعل همچو اشتر واخرب بحر هزج مثمن مقبوض مسبغ مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلان دو بار مثالش

پری ندارد ای صنم بروشنی جبین چنین ✤ بشر دهد ازین بسپر که به بود ز حور عین ✤

تقطیعش پری ندا مفاعلن روی صنم مفاعلن بروشنی مفاعلن جبی چنین مفاعلان بشر دهد مفاعلن ازین بسپر مفاعلن که به بود مفاعلن ز حور عین مفاعلان اینجا عروض وضرب مقبوض مسبغ است چرا که چون مفاعیلن را قبض و تسبیغ کنند مفاعلان شود وباقی ارکان مقبوض اند بحر هزج مثمن اشتر فاعلن مفاعیلن چهار بار مثالش

سرو من دمی به نشین خانه را گلستان کن ✤ یک دو جام می درکش دور نوش گردان کن ✤

تقطیعش سرو من فاعلن دمی بنشین مفاعلن خان را فاعلن گلستان کن مفاعیلن یک دو جا فاعلن م می درکش مفاعیلن دور نو فاعلن ش گردان کن مفاعیلن شتر در اصطلاح اند آخر میم ویای مفاعیلن است تا فاعلن بماند وآن رکن را که شتر در و واقع است اشتر گویند بجهة آنکه شتر در لغت نقصان وعیب است وچون از کلمه حرفی از اول وحرفی از میانه افتاد آن کلمه نقصان پذیرفت ومعیوب شد واین جا چهار رکن اشتر است وچهار رکن سالم بحر هزج مثمن اخرب مفعول مفاعیلن چهار بار مثالش

دل باز بجوش آمد جانان که می آید ✤ بیمار بهوش آمد درمان که می آید ✤

تقطیعش دل باز مفعول بجوش آمد مفاعیلن جانان که مفعول می آید مفاعیلن بیمار مفعول بهوش آمد مفاعیلن درمان مفعول می آید مفاعیلن خرب در اصطلاح اند آخر میم ونون مفاعیلن است تا فاعیل بماند مفعول بضم لام بجای آن نهند چرا که عادت عروضیان چنین است که چون از رکنی چیزی بیندازند وآنچه ماند لفظ مستعمل نباشد لفظ مستعمل که بروزن اوست بجای او نهند بجهت حسن عبارت ومراد از وزن

بحر هزج مثمن اشتر مقبوض مسبغ
بحر هزج مثمن اخرب مقبوض مسبغ
بحر هزج مثمن اشتر
بحر هزج مثمن اخرب

۱ قبض ساکن کردن حرف پنجم است از رکن
۲ خرب آنست که از اول رکن حرفی وازمیان حرفی بیفتد

مثالش مولف گوید ؎ دلا وصف میان نازک جانا من گفتی ✣ نکو گفتی سخن حدیثی
از میان جانا من گفتی ✣ تقطیعش دلا وصفی مفاعیلن میانی نا مفاعیلن زکے
جانا مفاعیلن من گفتی مفاعیلن نکو رفتے مفاعیلن حدیثی از مفاعیلن میان جا
مفاعیلن من گفتی مفاعیلن بحر هزج مثمن مسبغ مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
مفاعیلان دو بار مثالش مولف گوید ؎ بزاری میدهم جان و نمی پرسد مرا جانان
مسلمانی نمیدانم کجا شد ای مسلمانان ✣ تقطیعش بزاری می مفاعیلن دهم جانو
مفاعیلن نمی پرسد مفاعیلن مرا جانان مفاعیلان ✣ مسلمانی مفاعیلن نمیدانم
مفاعیلن کجا شد ای مفاعیلن مسلمانان مفاعیلان تسبیغ در اصطلاح عروضیان
زیاده کردن الف بود در میان سبب خفیف که در آخر رکن است وچون ورلن که در
مفاعیلن ست الف زیاده سازی مفاعیلان است وآن رکن را که تسبیغ
در و واقع است مسبغ گویند بضم میم وتشدید یا وفتح او و مسبغ گفتن این وزن ازان
جهت است که عروض وضرب او مسبغ است وچون تسبیغ در لغت تمام کردن است زیاده
کردن الف را بر رکن تسبیغ گفتن مناسب است واگر مصراعی ازین وزن با مصراعے
از وزن گذشته جمع شود بیت ناموزون نشود باین مقدار از تفاوت وهمچنین هر جا که
تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باین که در آخر یکی نون باشد و در آخر دیگرے
الف ونون از اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود بحر هزج مثمن مقبوض
مفاعلن هشت بار مثالش ؎ دلم برون شد از غمت غمت زول برون نشد ✣
زبون شدم که بود کو زدست غم زبون نشد ✣ تقطیعش دلم برو مفاعلن شد از غمت
مفا غمت زول مفاعلن برو نشد مفاعلن زبو نشدم مفاعلن که بود کو مفاعلن زدست
غم مفاعلن زبو نشد مفاعلن قبض در اصطلاح انداختن حرف پنجم ساکن است
وچون یای مفاعیلن بیفتد مفاعیلن بماند وآن رکن را که قبض در و واقع است
مقبوض گویند بجهة آنکه حرف از و گرفته شده است وقبض در لغت گرفتن است
ومقبوض گفتن این وزن باین جهت است که همه ارکان او مقبوض اند وهمچنین

بحر هزج مثمن مسبغ

بحر هزج مثمن مقبوض

سه ۵۲

بفتح قاف وسکون
باء موحده یک نقطه و
ضاد با نقطه ۱۲ منه
رحمه الله

باکش است پس اجزای میان را حشو گفتن مناسب باشد **فصل** در بیان رکن سالم و غیر سالم بدان که رکن سالم میباشد و غیر سالم میباشد رکن سالم آنست که همچنانکه در اصل وضع واقع شده است همچنان باشد بی زیاده و نقصان و رکن غیر سالم آنست که در و تغییری واقع شود یا بزیادت کردن چیزی بر و یا بکم کردن چیزی از و اما زیادت چنانکه درمیان لام و نون مفاعیلن مثلا الف زیادت سازی مفاعیلان گوئی اما نقصان چنانکه نون و حرکت لام مفاعیلن را بیندازی مفاعیل گوئی و رکن غیر سالم را مزاحف[1] گویند و تغییر یکه در رکن واقع شود آنرا زحاف گویند بکسر زا و زحاف جمع زحف است بفتح زا و سکون حا و زحف در لغت از اصل دور افتادن است چنانکه سهم زاحف گویند تیر را که از نشانه بیکسو افتد و شک نیست که چون رکنی تغییر یابد از اصل خود دور افتد و عادت عروضیان چنین است که این تغییر را زحاف گویند بلفظ جمع نه زحف بلفظ مفرد **فصل** در بیان بحور بدانکه بحر در لغت دریا است و در اصطلاح عروضیان هر طائفه و پاره از کلام موزون را که مشتمل است بر چند انواع شعر آنرا بحر خوانند بجهت آنکه همچنانکه دریا مشتمل است بر انواع چیزها از دُر و مرجان و نبات و حیوان هر بحری از بحور عروض نیز مشتمل است بر چند نوع شعر چنانکه بعد ازین معلوم شود و بعضی گفته اند که وجه مشابهت آنست که همچنانکه کسی که در دریا افتاد حیران و سرگردان میشود کسیکه در بحر شعر افتاد بجهت تغییراتی که در ارکان عروض واقع است متحیر میشود و در تردد می افتد که این چه تغییر است و این چه وزن **بحر هزج مثمن سالم** این بحر را ازان جهت هزج گویند که هزج در لغت آواز باترنم خوش آینده است و عرب بیشتر اشعار یکه با آواز خوش در سرودها میخواندند درین بحر است و بعضی گفته اند هزج گردانیدن آواز است و هر رکن این بحر را در اول و تد مجموع است و از پی آن دو سبب خفیف و این مد دهد مد صوت و گردانیدن آواز را پس ازین جهت این بحر را هزج نام کردند و مثمن ازانجهت گویند که هشت رکن دارد و هشت بعدد بی ثمانیه است و سالم ازانجهت گویند که در ارکان او زحاف و تغییر واقع نیست و اصل این بحر هشت بار مفاعیلن است

[1] بالضم و بالفتح و فتح صاد بی نقطه و الف مقصوره

مشاکل متقارب متدارک وازین نوزده بحر پنج بحر اول یعنی طویل ومدید وبسیط ووافر وکامل خاصهٔ عرب است باین معنی که شعرای عجم از فارسی وترکی گویان دران بحور شعر کمتر گویند از بهت آنکه اگر گویند نامطبوع آید ومشاید که ناموزون نماید واگرچه موزون باشد چنانکه ظاهر خواهد شد آنجا که بیان این بحور کرده شود انشاء الله تعالی وسه بحر خاصهٔ عجم است که عرب دران شعر نگویند وآن جدید وقریب ومشاکل است ویازده بحر دیگر مشترک است میان عرب وعجم **فصل** در بیان وجه تسمیه مصراع واجزای آن بدانکه اکثر برانند که شعر کم از یک بیت نباشد وهر بیتی دو مصراع باشد ونیمه بیت را مصراع ازان سبب گویند که مصراع در لغت یک طبقه ویک پاره بود از دو طبقه ووجه مشابهت میان بیت ودو طبقه آنست که همچنانکه از دو طبقه هرکدام طبقه را که خواهند باز وفراز توان کردن بی دیگرے وچون هر دو را بهم فراز کنند یک در باشند از بیت نیز هرکدام مصراع را خواهند خواندن بی دیگری وچون هر دو بهم پیوسته خوانند یک بیت باشد ورکن اول مصراع اول را صدر گویند ورکن آخر مصراع اول را عروض ورکن اول مصراع دوم را ابتدا گویند ورکن آخر مصراع دوم را ضرب وهر رکنے که درمیان صدر وعروض درآید ویا درمیان ابتدا وضرب باشد آنرا احشو خوانند ومعنی صدر اول ست ومعنی ابتدا آغاز وچون اول بیت را صدر نام کردند اول مصراع دوم را ابتدا نامیدند تا امتیاز وفرقے باشد میان نام این دو رکن اگرچه آنچنان نیز می باشد که عکس این کردندی واول بیت را ابتدا گفتندی واول مصراع دوم را صدر وعروض گفتن رکن آخر مصراع اول بجهت آنست که عروض در لغت ستون خیمه است وهمچنانکه بنای خیمه وثبات آن بر ستون است بنای بیت نیز برین رکن است که تا این رکن قرار نیابد ومصراع باو تمام نشود معلوم نمیشود که بیت در کدام بحر است وهر چه وزن است وضرب گفتن مصراع دوم بجهت آنست که ضرب در لغت بمعنے نوع ومثل است وضرب مثل ومانند عروض است ازین که هر دو آخر مصراع اند ونیز ادای اخر ابیات مثل یکدیگر اند بجهت رعایت قافیه در همه وحشو در لغت آگین

۱ بحر یکه از یک رکن حاصل شود آنرا بحر مفرد گویند وبحر یکه از ترکیب دو رکن یا زیاده حاصل شود آنرا بحر مرکب گویند

۲ اول از مصراع اول واخر از آخر مصدر دران ها عروض میان

۳ کاروان + اول از مصراع ها ابتدا است با ضرب باشد آنکه هر دو را انتها است هم باشد ومیان رکن چهارم احشو میدان از عروض های بوشنار ۱۲ صدرست عروض ابتدا ضرب بیت را گویند

جدا نویسند باین صورت مستفع لن تا معلوم شود که مس سبب خفیف است و تفع وتد مفروق
ست و لن سبب خفیف و نیز این که تفع این مستفعلن و فاع فاعلاتن که در بحر
مضارع است وتد مفروق است آنجا که بحور دائره مشتبه از یکدیگر جدا کرده شود ظاهر
خواهد شد انشاء الله تعالی و هر یک ازین دو رکن مرکبست از چهار متحرک و سه ساکن
و دو رکن دیگر که آن مفاعلتن و متفاعلن است مرکبست از وتد مجموع و فاصلهٔ صغری
پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر فاصلهٔ صغری مفاعلتن شود و اگر برعکس بود یعنی فاصلهٔ
صغری مقدم باشد بر وتد مجموع متفاعلن شود چه شک نیست که چون علتن را بر مفا
مقدم سازی و علتن مفاگوئی بروزن متفاعلن باشد و یا علن را بر متفا مقدم سازی
و علن متفاگوئی بروزن مفاعلتن باشد و هر یک ازین دو رکن مرکبست از پنج متحرک و دو
ساکن و دو رکن دیگر که آن فاع لاتن و مفعولاتست مرکبست از وتد مفروق و دو سبب
خفیف پس اگر وتد مفروق مقدم باشد بر هر دو سبب خفیف فاع لاتن شود و اگر برعکس بود
یعنی هر دو سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مفروق مفعولات شود چه شک نیست که چون لاتن را
بر فاع مقدم سازی و لاتن فاع گوئی بروزن مفعولات باشد و یا لات را بر مفعو مقدم
سازی و لات مفعو گوئی بروزن فاعلاتن باشد و این فاعلاتن است که در بحر مضارع میباشد
و عین او را از لام جدا می نویسند تا معلوم شود که فاع وتد مفروق است و لاتن دو سبب
خفیف و فاعلاتن را در غیر بحر مضارع مرکب دارند از وتد مجموع و دو سبب خفیف بر وجهی
که وتد مجموع درمیان دو سبب خفیف باشد و بر این تقدیر فاعلاتن موافق مفاعیلن
و مستفعلن میشود و در اجزای هر یک ازین دو رکن مرکبست از چهار متحرک و سه ساکن و این
ارکان را که بحسب صورت هشت اند و بحسب اعتبار ده افاعیل و تفاعیل و مفاعیل و
افعال و مثل و امثال و اجزا و ارکان و موازین و اوزان عروضی میخوانند و در اصول
اوزان عروضی پنج رکن از پنج حرف کمتر و از هفت حرف بیشتر نیامده است **فصل** در بیان
عدد بحور بدانکه بحور یکه از تکرار ارکان یا از ترکیب بعضی به بعضی حاصل میشود نوزده است طویل
مدید بسیط وافر کامل هزج رجز رمل منسرح مضارع مقتضب مجتث سریع جدید قریب خفیف

بحر اول مستفعلن و فاعلاتن را دو
اختیار است چنانکه گذشت
۱۲ منه
اما وجه تسمیهٔ بحر اول
اول بنا بر آنست
که چون الفاظ ارکان
از فاء عین و لام گرفته

و قراری هست صاحب بیت را نیز به بیت خود الفتی و خرسندی هست و چون بیت را
بخانه تشبیه کردند و خانه عربان صحرانشین مرکب از ریسمان و میخ و ستون و پلاس است
و بلغت عرب سبب ریسمان بود و وتد میخ و فاصله ستون خیمه پس نام اجزای بیت را
بنام اجزای خانه خواندند و جزء دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد و چهار حرفی را
فاصله و پنج حرفی را فاضله گفتند ازان هست که کلمه دو حرفی بسبب کمی حرف ضعیف تر است
از کلمه سه حرفی و کلمه سه حرفی ضعیف تر است از کلمه چهار حرفی همچنانکه ریسمان ضعیف تر است
از میخ و میخ از ستون و بعضی گفته اند که فاصله در لغت جدائی میان دو دامن خیمه است
و نیز فاصله بضاد با نقطه در لغت پلاسی بود که خانه باو پوشانند پس فاضله با یعنی
یکی از اجزای خانه باشد بلکه جزء اعظم خانه **فصل** در بیان ارکان اصلی بحور بدانکه ارکان
که بحور ازان مرکب است منحصر است در هشت فعولن فاعلن مفاعیلن مستفعلن مفاعلتن
متفاعلن فاعلاتن مفعولات بضم تا و ازین هشت رکن دو رکن خماسی یعنی پنج
حرفی که فعولن فعاعلن است مرکبست از وتد مجموع و سبب خفیف پس اگر وتد مجموع
مقدم باشد بر سبب خفیف فعولن شود و اگر برعکس بود یعنی سبب خفیف مقدم باشد
بر وتد مجموع فاعلن شود چه شک نیست که چون لن را بر فعو مقدم سازی و چنین گوئی
که لن فعو بروزن فاعلن باشد یا علن را بر فا مقدم سازی و چنین گوئی که علن فا
بروزن فعولن باشد و هریک ازین دو رکن مرکبست از سه متحرک و دو ساکن و
از شش رکن باقی که سباعی اند یعنی هفت حرفی دو رکن که آن مفاعیلن و مستفعلن است
مرکب است از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر هر دو سبب خفیف
مفاعیلن شود و اگر برعکس بود یعنی هر دو سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مجموع مستفعلن شود
چه شک نیست که چون عیلن بر مفا مقدم سازی و عیلن مفاگوئی بروزن مستفعلن شود
و یا علن بر مستف مقدم سازی و علن مستف گوئی بروزن مفاعیلن باشد و در بحر
مجتث دو بحر خفیف مستفعلن را مرکب دارند از وتد مفروق و دو سبب خفیف
بر وجهی که وتد مفروق درمیان دو سبب خفیف باشد و عین او را از لام

سازی مفعولات را با مستفعلن بیار
پس مفعولن با مفاعیلن شود بروزن
فاعلن مستفعلن شود بروزن
فاعلن مستفعلن با مفاعیلن هم
بهشت وزن شود بر ترکیب ارکان
سالم چون بر مفاعیلن و مستفعلن
فاعلن با مفاعیلن بروزن
هفتم اصل اوزان و اسلام
با وزن هفتم اصل اوزان و اسلام

صغریٰ در لغت خرد تر است و کبریٰ بزرگ تر پس کلمهٔ چهار حرفی را صغریٰ و کلمهٔ
پنج حرفی را کبریٰ گفتن مناسب است و ابراهیم بن عبدالرحیم عروضی کلمهٔ چهار حرفی
را فاصله میگوید بصاد بی نقطه و کلمهٔ پنج حرفی را فاصله میگوید بضاد بانقطه بجهت آنکه یک
حرف زیادتست از فاصله و فضل در لغت افزون آمدن بود و ابن جناز میگوید که
دو را فاصله گویند بضاد بانقطه و اول را بصغریٰ و دوم را بکبریٰ تقیید کنند همچنانکه فاصله
بصاد بی نقطه را تقیید میکنند و بعضی فاصله را از اصول نمی شمارند و فاصله صغریٰ را مرکب
از سبب ثقیل و سبب خفیف میدارند و فاصله کبریٰ را مرکب از سبب ثقیل و وتد مجموع
و مثال مجموع این شش اصل بعربی این ترکیب است که لم ار علی راس جبل سمکة و در فارسی
هریک ازین دو ترکیب ✍ از سر کوی وفا قدمی نگذری ✍ جز رخ اهل صفا بکسی ننگری ✍
بتقدیم وتد مفروق بر وتد مجموع **فصل** در بیان وجه تسمیه بیت و اجزای آن بدانکه بیت را
از انجهت بیت گویند که بیت در لغت خانه است و بیت شعر را ببیت شعر تشبیه کرده اند یعنی خانه که از
موی و پلاس بود و ابو العلا معری رحمه الله که از اکابر شعرای عرب است گفته است ✍
الحسن یظهر فی البیتین رونقه ✍ بیت من الشعر و بیت من الشعر ✍ یعنی رواج و خوبی در دو بیت
ظاهر می شود یکی بیت شعر و یکی بیت شعر و بعضی گفته اند که وجه مشابهت میان این دو بیت
عزت و اعتبار است یعنی همچنانکه خانه را پیش مردم عزت و اعتبار است بیت شعر را نیز پیش
مردم عزت و اعتبار است چنانکه درمیان عرب مشهور است که رب بیت خیر من بیت تبر یعنی
بسا بیت شعری که بهتر است از خانه زر و بعضی گفته اند که وجه مشابهت آنست که همچنانکه
خانه بر وضع و شکلی مخصوص است که هرگاه که آن وضع تغیر می یابد خانه برحال خود نمی ماند
بیت نیز بر وضعی مخصوص است که هرگاه که آن وضع تغیر می یابد ناموزون میشود و بیت نمی ماند
و بعضی گفته اند که وجه مشابهت آنست که همچنانکه خانه ابتدائی است که از انجا در می آیند و
انتهائی است که بآنجا ساکن میشوند بیت را نیز ابتدائی و انتهائی است و بعضی وجه مشابهت
آنرا ساخته اند که همچنانکه مخدرات صورتیه خانه نشین خود ساخته جلوه گری باشند در بیت نیز
مخدرات معانی از پس پردهٔ عبارت جلوه گر اند و بعضی گفته اند که همچنانکه صاحب خانه را انجا انسی

بروزن فاعلات باشد واگر بعد از حرف مد حرف ساکن واقع شوند همچو کاردو گوشت
وگشتاسپ ومانند آن ودرمیان مصراع باشند اگر آن دو ساکن در برابر یک متحرک
باشند ساکن اول متحرک شود و ساکن دوم ساقط شود در تقطیع چنانکه ؎ کاردبرکش
گوشت برگشتاسپ را ✦ تقطیعش کاردبرکش فاعلاتن گوش برکش فاعلاتن
تاس را فاعلن واگر آن دو ساکن در برابر دو متحرک باشند هر دو ساکن متحرک شوند
چنانکه ؎ رزم شود کاردچون بزم شود گوشت کو ✦ تقطیعش رزم شود مفتعلن کاردو
چو مفتعلن بزم شود مفتعلن گوشت کو مفتعلن اگر سه ساکن در آخر مصراع باشند
ساکن آخرین ساقط شود در تقطیع چراکه در اوزان شعر هیچ جا سه ساکن جمع نشوند
چنانکه ؎ تاچو سیفی بتوای شمع مرا سرگرمیست ✦ تقطیعش تاچو سیفی فاعلاتن
بت ای شمع فعلاتن عمر اسر فعلاتن گرمیش فعلان **فصل** در بیان اجزای میزان بیت
بدانکه اجزای بیت مرکبست از ارکان وارکان مرکب اند از اصول واصول که ارکان
ازان مرکب است منحصر اند در سه چیز سبب و وتد و فاصله وسبب بر دو نوع است سبب خفیف
وسبب ثقیل سبب خفیف کلمهٔ دو حرفی را گویند که اول او متحرک باشد و دوم او ساکن
همچو لم وسبب ثقیل کلمهٔ دو حرفی را گویند که هر دو متحرک باشند همچون ما اول را خفیف و دوم
را ثقیل از بهر آن گفتند که یک متحرک در یک ساکن در گفتن سبکتر است از دو متحرک وخفیف در لغت سبک است
وثقیل گران و وتد نیز بر دو نوع است وتد مجموع و وتد مفروق وتد مجموع کلمهٔ سه حرفی را گویند
که دو حرف اول او متحرک بود و حرف آخر او ساکن همچو علی و چون هر دو متحرک او بهم پیوسته بود
وتد مجموع گفته اند که جمع در لغت گرد آوردن است وتد مجموع را وتد مقرون نیز گویند و قرن
در لغت پیوستن چیزی بچیزی بود وتد مفروق کلمهٔ سه حرفی را گویند که حرف اول و آخر او متحرک بود
و حرف میانه ساکن همچو راس و چون هر دو متحرک او از هم جدا بود وتد مفروق گفته اند که فرق
در لغت جدا کردن ست و فاصله نیز بر دو نوع ست فاصلهٔ صغری و فاصلهٔ کبری فاصلهٔ صغری
کلمهٔ چهار حرفی را گویند که سه حرف اول او متحرک بود و حرف آخر ساکن همچو جبل بتنوین و فاصلهٔ کبری
کلمهٔ پنج حرفی را گویند که چهار اول او متحرک بود و حرف آخر ساکن همچو سمکهٔ بتنوین چون

که سیفیر عش[1] فاعلاتن و متقوی این سخن است آنکه در اکثر کتابهای عروض معتمد علیه
گفته اند که مثال یای مکتوب غیر ملفوظ نمی ولی وجهی است اگر بیانویسند و هیچ مثال
دیگر نیاورده اند اگر در نیصورت یا افتادی بایستی که مثال دیگر آوردندی که در کلام
بسیار واقع است و محتاج نشدندی بمثالی که در غایت کمی است و نیز آنکه اگر اسقاط
یا را روا داشتند چه تفاوت میکنند که بعد از یا الف وصل باشد یا حرف دیگر پس بایستی
همچنانکه گفتی احمد روا است که بروزن فاعلاتن باشد گفتی جعفر را بود که بروزن فاعلاتن
بودی و نیست بروزن مفعولاتن است و اگر یا[2] ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه

ه هست سیفی از دعاگویان مجو آزار او ✣ تقطیعش هست سیفی فاعلاتن از دعا

گو فاعلاتن یا مجو آ فاعلاتن زار او فاعلن **فصل** در بیان نون ساکن و بعضی از حروف
ساکن مکتوب که در تقطیع ساقط شوند یا متحرک شوند و یا همچنان ساکن معتبر باشد بدانکه
هر نون ساکن که بعد از حرف مد باشد و حروف مد و او ساکن ما قبل مضموم و الف
ساکن ما قبل مفتوح و یاء ساکن ما قبل مکسور است همچو لفظ چون و جان و چنین اگر در میان
مصراع واقع شود ساقط می شود در تقطیع چنانکه چون کنم و جان کنم و چنین روم هر سه
عبارت بروزن فاعلن باشد و در تقطیع بدینصورت نوشته شود که چو کنم فاعلن جا کنم
فاعلن چی روم فاعلن و اگر در آخر مصراع واقع شود در حساب حرف ساکن باشد چنانکه

ه ای قد دلجوی تو سرو روان ✣ تقطیعش ای قد دل فاعلاتن جوی تو سر فاعلاتن
وی روان فاعلات نون روان در برابر تاء فاعلات و اگر اول حرف مد باشد و دوم
نون نباشد همچو یار و نور و عید و یاد دوم نون باشد و اول حرف مد نباشد همچو امن و عون
و عین و یا هیچ کدام نباشد همچو شکر و آن دو ساکن در میان مصراع واقع شوند
ساکن دوم متحرک شود چنانکه یار شود امن جود شکر گو همه بروزن فاعلن باشد
چرا که در اوزان شعر دو ساکن در میان مصراع ملفوظ و محسوب نباشد مگر الف و نون
که هر دو بجای یک ساکن اند بجهت خفت حرف مد با نون ساکن در تلفظ و اگر در آخر مصراع
واقع شوند در حساب دو ساکن باشد چنانکه گوی یار و ملک امن و جای شکر همه

[1] یعنی این سخن اگر این صورت از قبیل اسقاط الف وصل است ۱۲
[2] شیخ بهائی
یعنی در صورتیکه یای ساکن پیش از الف وصل واقع شود و ملفوظ نشود ۱۲ منه رحمه الله
[3] یعنی چون یا ساکن ما قبل مکسور ساقط میشود از آخر مصراع واقع شود ملفوظ نشود ۱۲ منه

برانکه ماقبل او ضمه دارد مثل دود تو وجود هیچ بیشتر آنست که این واو ملفوظ نمیشود
چنانکه ﴿ همچو تو کو در دو سرا دیگری + و در تقطیع نمیشود بدینصورت همچت کو مفتعلن
در دسرا مفتعلن دیگری فاعلن + و اگر ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه ﴿
دیگری در دسرا کو مثل تو + تقطیعش دیگری در فاعلاتن دسرا کو فاعلاتن مثل تو فاعلن +
دیگر واو اشمام ضمه است و آن واویست که بعد از خا مضموح است اما فتحه خالص است
بلکه بوی از ضمه دارد و اشمام در لغت بو یانیدن است و از بهجت او را واو اشمام
ضمه میگویند چنانکه ﴿ خواب و خور خواجه بس خوش بود + و در تقطیع نوشته نمی شود
بدینصورت خاب خری مفتعلن خاجی من مفتعلن خوش بود فاعلن + و اما ها ی بیان
حرکت ست و آن ها است که با خر کلمه می پیوندند و تا دلالت کند بر انکه ماقبل ها متحرک است
و آن حرکت یا فتحه بود همچو خنده و گریه و نه مانند آن و یا کسره بود همچو که وجیه و سه و مانند
آن پس اگر این ها در میان مصراع واقع شود و ملفوظ نشود ساقط شود در تقطیع چنانکه
﴿ گریه کردم فاعلاتن خندکردی فاعلاتن و چنانکه + کی گوید مفاعیلن همی گوید مفاعیلن
و اگر ملفوظ شود بحرکت کسره بجای او یا نویسند و در تقطیع بدینصورت گریتی من مفتعلن خندئی
او مفتعلن و اگر در آخر مصراع واقع شود در حساب حرف ساکن باشد چنانکه ﴿ غنچه
پیش دهنت لب بسته + تقطیعش غنچ پیشی فاعلاتن دهنت لب فعلاتن بسته فعلن +
ها ی بسته در برابر نون فعلن است و گاه باشد که این ها در میان مصراع در برابر حرف
ساکنی از میزان واقع شود و ساقط نشود در تقطیع چنانکه ﴿ خنده چه کنی
بگریه من + تقطیعش خنده چ مفعول کنی بگر مفاعلن یی من فعولن + و اما با
یاء ساکن است که پیش از الف متحرک واقع شود و ملفوظ نشود
چنانکه ﴿ سیفی از عشق او جدا نشین + و در تقطیع نوشته نشود
بدینصورت سیف از عش فاعلاتن ق او جدا مفاعلن نشین فعلات +
و بعضی اینصورت را از قبیل اسقاط الف وصل میدارند و میگویند که حرکت الف
بیا منتقل میشود و الف ساقط میشود و این مصراع را چنین تقطیع کرده

﴿ در بین مصراع اگر
حرفش نقطه بچسبد یا
حرکتی در میان حرف
اول بیفتد ۱۲ منه

﴿ گفتن لفظ خوشی و
خوشین که بعد از
خا سکون است
من ۱۲ منه

﴿ گریه کردم خنده
کردی ای من اگر
نمودم شما نمودید
خنده کردی ۱۲

﴿ اینجا ها در برابر
واو مفعول واقع
است که این واو
حرفیست ساکن در
میزان است ۱۲
شیخ بهروان

شعر یکسان باشد والتباس نشود **فصل** در بیان حروفی که ملفوظ اند و مکتوب نه از انجمله یکی الفی است که از اشباع فتحه الف یعنی از کشیدن فتحه او حاصل شود همچو آمد و آید که بروزن فعلن است و در تقطیع دو الف نویسند اول متحرک دوم ساکن بدین صورت آمد فعلن و آید فعلن و دیگر واویست که از اشباع ضمه واو حاصل شود همچو واؤ دو طاؤس که بروزن فعلان است و در تقطیع دو واو نویسند اول متحرک دوم ساکن بدینصورت واوو و فعلان طاووس فعلان است و دیگر یای است که از اشباع کسره حاصل شود چنانکه کسرهٔ من بیدل را کشند بروجهی که بعد از نون یا ملفوظ شود و در تقطیع این یا نوشته شود بدینصورت منی بیدل مفاعیلن و این یا را یای بطنی گویند و بطن در لغت شکم بود همچنین در بعضی از الفاظ عربی الف و واو و یا ملفوظ شود و مکتوب نباشد همچو الف اللہ و هذا و ذلک و واو اولئک و یای به و غیر آن و دیگر حرفیست که در حرف مشدد است همچو خرم و فرخ که بروزن فعلن است و در تقطیع آنرا دو حرف نویسند اول ساکن دوم متحرک بدینصورت خرم فعلن فرخ فعلن **فصل** در بیان الف و واو و یای مکتوبه غیر ملفوظه اما الف الف وصل است و آنست که در میان مصراع واقع شود و حرکت او را بحرف پیش از و دهند و الف ملفوظ نشود و ازین جهت او را الف وصل میگویند که حرف پیش از و بحرف بعد از و متصل میشود در تلفظ چنانکه شعر روز سیفی سیه از کاکل مشکین تو شد ✤ و در تقطیع این الف نوشته نشود بدینصورت ✤ روز سیفی فاعلاتن سیه کا فعلاتن کل مشکین فعلاتن نت شد فعلن و اگر الف ملفوظ شود ساقط نشود و در تقطیع چنانکه ✤ بود فریاد سیفی در غمت از دست تنهائی ✤ تقطیعش ✤ بود فریاد مفاعیلن و سیفی در مفاعیلن غمت از دست مفاعیلن تنهائی مفاعیلن ✤ اما واو بر سه نوع است یکی واو عطف است و آن واویست که در میان دو کلمه باشد همچون دل و جان و این و آن و در کلام فارسی بیشتر چنانست که ما قبل واو عطف یعنی حرف پیش از و بضمه ملفوظ می شود و واو ملفوظ نمی شود چنانکه ✤ دل و دلدار و صبر و طاقت کو ✤ و در تقطیع نوشته نمیشود بدینصورت ✤ دل دلدا فعلاتن رصبر طا مفاعلن قت کو فعلن ✤ و اگر واو ملفوظ شود ساقط در تقطیع چنانکه ✤ گل و مل می باید و دیدار یار ✤ تقطیعش ✤ گل و مل می فاعلاتن باید و دی فاعلاتن دار یار فاعلات و دیگر واو بیان ضمه است و آن واوی است که دلالت میکند

الف مخصوص است که همیشه الف ساکن است و متحرک را هرگز نگویند اما در میان الفها ساکن و متحرک فرق باشد برای قصر و مقصود

اشباع یعنی کشیدن و بکون شین معجمه و بای موحده و نون است یعنی کشیدن حرکت

می توان رسید پس باین مناسبت این علم را عروض نامیدند و بعضی میگویند که عروض
بمعنی میغ و ابر است و همچنانکه در ابر و آنچه از و پیدا میشود نفع بسیار است درین علم نیز نفع بسیار
پس باین مشابهت این علم را عروض گفتند و بعضی میگویند که چون جزء آخر مصراع
اول بیت را عروض میگفتند چنانکه بعد ازین معلوم شود و این علم مشتمل است بر معرفت
آن جزو آخر پس این علم را باسم آن جزو آخر نامیدند چرا که آن جزو کثیر الوقوع است و
در میان عروضیان بسیار مذکور میشود که عروض این بیت چنین است و عروض آن بیت
چنان و بعضی میگویند که عروض فعول است بمعنی مفعول یعنی بمعنی معروض و این علم را ازان جهت
عروض نامیدند که معروض علیه شعر است یعنی شعر را بران عرض میکنند تا موزون
از ناموزون جدا شود و بعضی این وجه را ترجیح کرده اند و بعضی وجه اول را **فصل**
در بیان موزون و ناموزون و معنی تقطیع بیت و کیفیت آن بدانکه وزن سنجیدن کلامی
است بمیزان بحری از بحرهای شعر که مقرر کرده اند پس هر چه بمیزان بحری از بحور راست باشد آن
موزون است و آنچه بمیزان هیچ بحری راست نباشد ناموزون است و این سنجیدن را تقطیع گویند
در اصطلاح عروضیان و تقطیع بیت چنان است که الفاظی که دران بیت است از یکدیگر جدا سازند
بر وجهی که هر مقداری ازان برابر باشد در وزن با جزای آن بحر که این بیت وران بحر است و مناسب
است بمعنی لغوی تقطیع که پاره پاره کردن است و در تقطیع عدد حروف و حرکت و سکون معتبر است
و خصوصیت حروف و حرکت که فتحه و کسره و ضمه است یعنی زیر و زبر و پیش دخل ندارد و مثلاً
لفظ طوطی و بلبل بروزن فعلن باشد و هر حرف که بتلفظ در آید آن معتبر باشد در تقطیع
اگرچه در کتابت نباشد و هر حرف که بتلفظ در نیاید آن معتبر نباشد در تقطیع اگرچه در کتابت باشد
و حروف ملفوظه غیر مکتوبه و مکتوبه غیر ملفوظه بعد ازین بتفصیل بیان کرده خواهد شد و سبب آنکه
بنای تقطیع بر ملفوظ است نه بر مکتوب میشاید که حروف مصراعی زیادت باشد از مصراعی
با آنکه هر دو مصراع بر یک وزن باشد چنانکه شعر نشست سرور اهل کرم بمجلس خاص با دو خوان
خوان دوسه خوان خواست خوان چه خوان که نخواست ۰ مصراع اول بست و دو حرف است و مصراع
دوم چهل و سه حرف و بدانکه نون تنوین را عروضیان ظاهر مینویسند تا ملفوظ و مکتوب او ازان

شعر آهوی کوهے در دشت چگونہ ودوا ✣ چون ندارد یای چگونہ رود ا ✣ و بعضی
گفتہ اند کہ اول کسیکہ در فارسی قصیدہ گفتہ است دبنیا دمداحی کردہ رودکی بودہ است
و مطلع قصیدہ مع چند شعرش اینست **نظم قصیدہ** یاد خوی مولیان آید ہمی ✣
بوے یار مہربان آید ہمے ✣ شاہ سرو است و بخارا بوستان ✣ سرو سوی
بوستان آید ہمی ✣ شاہ ماہ است و بخارا آسمان ✣ ماہ سوی آسمان آید ہمی ✣
ای بخارا شاد باش و دیر زے ✣ شاہ روزی میہمان آید ہمی **فصل**
در بیان حاجت بعلم عروض و واضع و وجہ تسمیہ آن چون شعر کلامی است
موزون و ہر موزونی را ناچار است از میزانی تا زیادت و نقصان آن بآن میزان
توان دانست و میزان شعر بعلم عروض معلوم میشود پس ہر کس کہ در باب
شعر دخل میکند خواہ بگفتن شعر خواہ بشناختن آن بر او لازم باشد کہ عروض بداند
و بدانکہ استخراج علم عروض خلیل بن احمد بصری رحمہ اللہ کردہ است و چنین
میگویند کہ خلیل بن احمد روزی بر دکان قصاری میگذشت آواز کوبہ قصاری
شنید و چون آن صوتی بود متجاذب و ایقاعی متناسب گفت واللہ یظہر من ہذا شیئی
یعنی سوگند بخدای کہ ظاہر میشود از ین صوت چیزی و از انشاء استخراج علم
عروض ہمان صوت شد و در نام کردن این علم بعروض اقوال بسیار است بعضی میگویند
کہ خلیل بن احمد در مکہ مبارکہ زادہا اللہ تعالی شرفا بود کہ باین علم ملہم شد دیگی از اسماء مکہ
عروض است این علم را باسم مکہ خواند بیمت تیمن و تبرک و بعضی گویند عروض
بمعنی طرف است و چون این علم طرفی بعضے از علوم بود آنرا عروض نام کردند
و بعضی میگویند کہ در ترکیب این سہ حرف کہ عین در او ضاد است معنی کشف
و ظہور است و چون باین علم ظاہر و پیدا میشود وزن صحیح و وزن غیر
صحیح پس ازین جہت این را علم عروض نام نہادند و بعضی میگویند کہ عروض
در لغت راہ کشادہ دو کوہ است و ہمچنانکہ از راہی کہ در کوہ است بمواضع میتوان
رسید باین علم نیز طریق معرفت شعر مستقیم و مقیم است و بدانستن او بکلام موزون و ناموزون

۱ یعنی نام کہ بمعنی عروض ضرورت است کہ اشکار کردن است و بمعنی اعراض پیدا آمدن و بمعنی معارض یکدیگر آمدن و بمعنی معارض یکدیگر آمدن کتاب یکدیگر آمدن و بمعنی

اعارض عروض دیدہ بشکر و بمعنی معرض یکدیگر آمدن

راقط جابر سر سر س

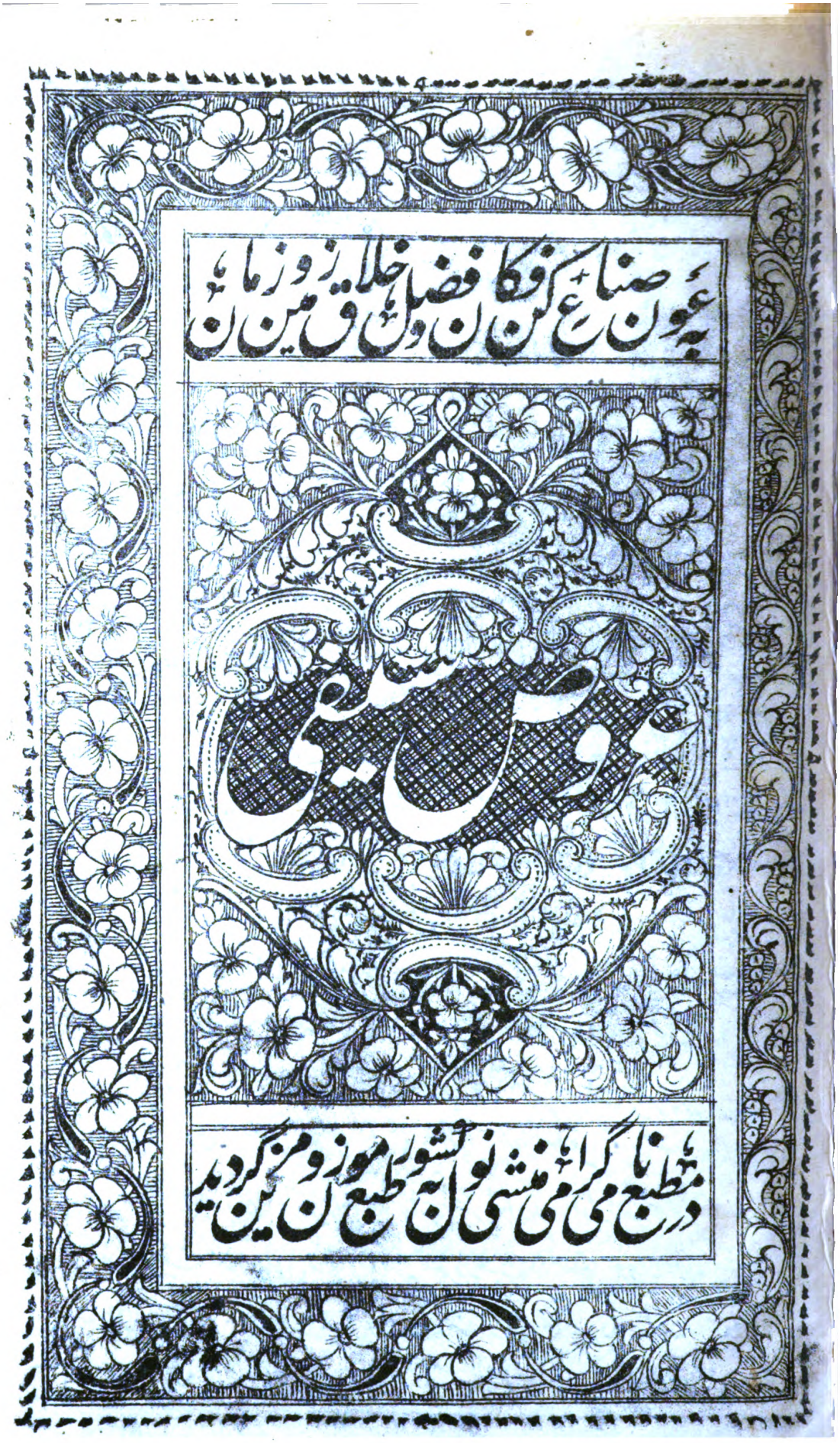
سخن ناموزون را شعر نگویند و سخن موزون را بدلالت بر معنی قید کرده شد از انکه سخن موزون بی معنی را شعر نگویند و قافیه داشته باشد گفته شد از ان که سخن موزون دال بر معنی بی قافیه را نیز شعر نگویند و قائل قصد موزونی آن سخن کرده باشد گفته شد اگر کلامی موزون واقع شود و قائل قصد موزونی آن کلام نکرده باشد آنرا شعر نگویند در اصطلاح پس انچه در قرآن و حدیث رسول صلی الله علیه وسلم موزون واقع شد است شعر نباشد قوله تعالی جل جلاله ثم اقررتم و انتم تشهدون + ثم انتم هؤلاء تقتلون + وقوله صلی الله علیه وسلم الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم اگرچه در قرآن بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات واقع شده است و در حدیث بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات + اما چون قائل قصد موزونی آن نکرده است آنرا شعر نمی گویند و اطلاق شعر بر قرآن و حدیث روا نیست و ابوالحسن اخفش نحوی رحمة الله علیه گفته است که شاعر بمعنی صاحب شعر است یعنی خداوند شعر همچنانکه تامر بمعنی صاحب تمر است یعنی خداوند خرما این بر تقدیر یست که شاعر مشتق بود از شعر معنی اصطلاحی یعنی کلام موزون چنانکه گفته شد و اگر شاعر مشتق بود از شعر بمعنی لغوی که مصدر است بمعنی شاعر دانستن و دریافتن باشد و بعضی گفته اند که شاعر را ازان جهت شاعر گویند که او درمی یابد نوعی از کلام را که قادر است بر ترکیب آن که آن نوع کلام را غیر او درنمی یابد و قادر نیست بر ترکیب آن و بعضی از اصحاب تواریخ گفته اند که اول کسی که شعر گفت آدم بود صلوة الله علیه و میگویند که لغت آدم بانفاق اهل علم سریانی بوده و شعر عربی که بآدم نسبت می کنند ترجمه شعر یست که بلغت سریانی گفته است در مرثیه هابیل در انوقت که قابیل هابیل را کشت و قاسم بن سلام بغدادی رحمه الله که پیشوای اصحاب تاریخ است گفته است که اول کسی که شعر عربی گفته یعرب بن قحطان بود که از فرزندان نوح پیغامبر است صلوة الله علیه و اکثر برانند که اول کسی که شعر فارسی گفته است بهرام گور است و بیت اولش انیست شعر نیم آن پیل دمان و نیم آن شیر یله + نام بهرام من و گنتیم بوجمله + و بعضی گفته اند اول شعر فارسی ابوحفص حکیم سغدی گفته است و سغد موضعی از سمرقند است و بیتش انیست

۱ بتسعین عدد ابن بقوت
۲ ابن احمد قرن ابن عشرت
۳ حکمة آن اشتر ابن بیضه
۴ بی نقطه و نقطه راست
۵ بی نقطه و نقطه بیاید
۶ و بای نقطه ۱۲
۷ ابن بی نقطه بیاید
۸ بی نقطه و نقطه بیاید
۹ بی نقطه و نقطه بیاید
۱۰ بی نقطه و نقطه بیاید
۱۱ بی نقطه و نقطه بیاید
۱۲

INDIAN INSTITUTE
OXFORD

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله الذی جعل علم العروض میزان الاشعار والصلوة علی صاحب دیوان الرسالة
واهل بیته الاطهار اما بعد بدان که باعث برین تالیف آن بود که گاهی با اصحاب
از کتب عروض مباحثه کرده می شد در هر دقیقه نکته می طلبیدند و بر هر مدعا دلیلی عقلی
یا نقلی می شنیدند که آن نکات و دلائل تمام مهاد در هیچ کتاب این فن از تصانیف
عربی و فارسی متقدمان و متاخران نبود بحکم آنکه العلم صید والکتابة قید خواسته شد
که بجهت حفظ آن سخنان رساله ترتیب داده شود نظم که دران سیر هر سخن باشد +
گرچه متن است شرح فن باشد + التماس از مستفید آن است که چون
ازین مائده فائده بردارند سیفی را بدعای خیر یاد آرند و بالله التوفیق فصل
در تعریف شعر و بیان شاعر بدانکه شعر در لغت دانستن و دریافتن است و در
اصطلاح سخنی است موزون که دلالت کند بر معنی و قافیه داشته باشد و قائل
قصد موزونی آن سخن کرده باشد سخن را بموزون قید کرده شد ازان که

به عون صناع کن فکان فضل خلاق مین زور زمان
عوض سنی
در مطبع نامی مشی نول کشور طبع موزون مزین گردید

اطلاع اس مطبع مین ہر علم وفن کی کتب کا ذخیرہ بسلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہی جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہر جسکے معاینہ و ملاحظہ سے مشتاقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہر اس کتاب کے بیس پیج کے تین صفحہ جو سادہ ہین اونمین بعض کتب قواعد عروض وقافیہ واصول سیاقی وکلیات دواوین فارسی واردو درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہی اوس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب قواعد عروض وقافیہ واصول سیاقی وغیرہ	کتب قواعد فن عروض وقافیہ وغیرہ اصول سیاق اردو
شجرۃ العروض و روضۃ القوافی - و رسالہ اضافت تصنیف منشی مظفر علی خانصاحب متخلص بہ اسیر۔	مطلع خورشید۔ تصنیف مولوی مظفر احمد صاحب فن قافیہ بسطی ہین۔
رسالہ آذر کدہ فن معما مین نادر کتاب ہی۔	عروض فیضا۔ قواعد قافیہ مین مطبوعہ گلشن محمدی
مصدر العروض۔ شرح التبیین تصنیف عابد مرزا صاحب لکھنوی۔	زر کامل عیار۔ ترجمہ معیار الاشعار مع شرح در فن عروض وقافیہ
حدائق البلاغت۔ علم بلاغت وبیان وبدیع وغیرہ۔	طوبی العروض منظوم۔ مولفہ مومن حسین صفوی علم عروض مین۔
شجرۃ الامانی۔ مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل۔	بیان القوافی مختصر رسالہ قوافی اور ردیف کے بیان مین
رسالہ عبد الواسع ہانسوی۔ قواعد فارسی مین۔	خلاصۃ المنطق۔ مصنفہ منشی دیبی پرساد صاحب بی اے
سراج السیاق۔ نظم رباعیات سیاق کے اصول۔	رسالہ عبد الواسع اردو بیان مصنفہ مولوی امانخش صہبائی دہلوی
قواعد فارسی منظوم مسمی بہ گلشن فیض تصنیف سید احمد خانصاحب	مجموعہ صرف۔ مسمی بہ امداد الادب ترجمہ اردو میزان سے شافیہ تک۔
قواعد فارسی از روشن علی انصاری۔	دریاے عقل مصنفہ اصادر کو قواعد ضروریہ کے ساتھ مرتب کیا ہی۔
جوہر الترکیب تصنیف منشی جواہر سنگھ جوہر	مختصر القواعد۔ مصنفہ منشی سیتا رام صاحب۔
قواعد فارسی نظم۔	گنج شایگان علم قافیہ کا بیان مولفہ حبیب الدین احمد۔
نہر الفصاحت۔ منشی مرزا قتیل کے تصنیفات سے ہی	
چہار گلزار۔ قواعد صرف ونحو ومعانی وعروض مین ہی	
اصول برجستہ۔ مصنفہ مولانا عبد الحق صاحب محدث دہلوی	
سیاقنامہ۔ اصول سیاق وحساب کا بیان ہی۔	
مطلع السعدین۔ مصنفہ واسطہ۔	

کلیات ودواوین فارسی	

Aroozi Saifee

6 Artuz - i - Saifé.

49 D 206

~~49 D 25~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.

